

2854

ՀԱՅԿԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԻՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Ա. ՅԱՐԻՑԻՆ

ԼԵՆԻՆԻ ՊԱՅՔԱՐԸ
ԱՍՏՎԱԾԱՇԻՆԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ
ԴԵՄ

ՅԿ26

Ց-24

ԲՍԳԱԲՍԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱՎԶՈՒԹՅՈՒՆ
ՅԵՐԵՎԱՆ • 1939

08 JUN 2005

ԽՍՀՄ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՓԻԼՍՈՓԱՑՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

14 NOV 2009

3K26
8-24

Ա. ՑԱՐԻՑԻՆ

Կ.

ԼԵՆԻՆԻ ՊԱՅՔԱՐԸ
ԱՍՏՎԱԾԱՇԻՆԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ
ԴԵՄ

28 AUG 2013

2854

Լենինի այն աշխատութիւնները, վարած
մերկացում են աստվածաշինարարութիւնը,
աստվածորսումն ու նրբացրած տերաբա-
ղանության մյուս ձևերը, ամենաակառույ
նշանակութիւն ունեն մեր որերէ համար:
Ընկ. Յարիցինի աշխատութիւնը բացահայ-
տում է իդեալիզմի ու կրոնի դեմ Լենինի
մզած պայքարի հսկայական նշանակութիւ-
նը ռեակցիայի դարաշրջանում, յերբ Լենինը
պաշտպանեց ու զարգացրեց մարքսիզմի փի-
լիսոփայութեան—դիալեկտիկական մասերիս-
լիզմի—հիմնական դրույթները:

491
40

А. ЦАРИЦЫН
ЛЕНИН В БОРЬБЕ
С БОГОСТРОИТЕЛЬСТВОМ

Государственное издательство полит. литературы
Ереван ● 1939

ԳԱՂԱՓԱՐԱԿԱՆ ՅԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԱՐԸՆԹԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ
 ԼԻԲԵՐԱԿԱՆ ՅԵՎ ՄԱՆՐ ԲՈՒՐԺՈՒԱԶԻԱՅԻ ԲԱՆԱԿՈՒՄ
 1908—1912 Թ. Թ. ՌԵԱԿՑԻԱՅԻ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ: ԱՍՏՎԱԾՈ-
 ՐՈՆՈՒՄ: ՌԵԱԿՑԻԱՅԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ ԻԳԵԱԿԻԶՄԻ ՅԵՎ ԿՐՈՆԻ
 ԴԵՄ ՄՂՎԱԾ ՊԱՅՔԱՐԻ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Աստվածաշինարարութիւնը՝ կրօնական-փիլիսոփայական մի
 հասանք, վորով բռնված էյին սոցիալ-դեմոկրատական ինտելիգեն-
 ցիայի վորոշ տարրեր, առաջացավ ու տարածվեց ռեակցիայի դա-
 րաշրջանում (1908—1912 թ. թ.) հասարակական շարժման անկ-
 ման և բուրժուական ինտելիգենցիայի մեջ կրօնական արամա-
 դրութիւնների աճման մթնոլորտում: Սա մի ժամանակաշրջան
 էր, վոր վրա հասավ 1905 թվի հեղափոխութեան պարտութիւնից
 հետո, յերբ ցարական կառավարութիւնը, վորն ամենից առաջ
 ճորտատեր-կալվածատերերի շահերն էր ներկայացնում, բլոկի
 մեջ մտավ բուրժուազիայի հետ, մի քայլ ևս անելով ինքնակալու-
 թիւնը բուրժուական միապետութեան վերածելու ճանապարհին:
 Ինքնակալութիւնը կատաղի հարձակում սկսեց բանվոր դասա-
 կարգի ու աշխատավոր գյուղացիութեան դեմ: Յարիզմը փորձեց
 հենվել գյուղի կուլակութեան վրա, գյուղը կուլակներին կողոպ-
 տելու հանձնելով: Ռեակցիայի հարձակումն ընթանում էր ամբողջ
 գծով: Յարական կառավարութիւնը 1907 թ. հունիսի 3-ին ցրեց
 II Պետական դուման և հրապարակեց նոր ընտրական որենք, վորը
 բանվորների և գյուղացիների մեծ մասին, ինչպէս նաև կեղեք-
 ված ազգերին, զրկում էր ընտրական իրավունքներից: Դումայի
 սոցիալ-դեմոկրատական դեպուտատներն ուղարկված էյին տաժա-
 նակեր աշխատանքի ու աքսոր: Ամբողջ յերկրում մոլեգնում էյին
 պատժիչ ջոկատները, վոստիկանութիւնը տակնուվրա յեր անում
 արհեստակցական կազմակերպութիւնները: Յարական կառավար-

բությունը դադանաբար դատաստան տեսավ հեղափոխական բան-
վորների ու գյուղացիների հետ: 1907 թ. մինչև 1910 թ. ժամա-
նակաշրջանում 26 հազար մեղադրական դատավճիռ հանվեց հե-
ղափոխությանը մասնակցելու համար: Մոտ 6 հազար մարդ զըն-
դակահարվեց: Կախող-մինիստր Ստոլիպինը կախադաններով պա-
տեց ամբողջ յերկիրը:

Ռեակցիայի հարձակումը, հասարակական շարժման անկումը
կազմալուծում ու քայքայում սուաջացրին առաջին հեղափոխու-
թյան ուղեկիցների մեջ: Առանձնապես խորն էր կազմալուծումը
ինտելիգենցիայի մեջ: Նրա մի մասն անցավ հեղափոխության բա-
ցահայտ թշնամիների բանակը:

Բուրժուական ինտելիգենցիայի և մանր բուրժուազիայի շար-
քերում ռեակցիայի ժամանակաշրջանում նկատվում են հուսա-
լքման, անկման տրամադրություններ, իսկ որս հետևանքով՝
ուժգին ձգտում դեպի կրոնը, դեպի միստիկան:

Ցարիզմը հեղափոխական շարժման դեմ կռվելիս ոգտադոր-
ծում է վոչ միայն դահճին, այլև տերտերին: Տերտերները Ֆանա-
տիկոս ջանասիրությամբ վոստիկանական Փոենկցիաներ էյին կա-
տարում: Տակավին Մարքսը «Լուի Բոնապարտի բրյումերի 18-ը»
աշխատության մեջ տերտերներին անվանում էր յերկրային վոստի-
կանության խուզարկու շներ: Լենինը գյուղական տերտերներին
անվանում էր «պետական ուղղափառության ուրյադնիկներ»,
մատնանշելով, վոր հանձին հոգևորականության կառավարու-
թյունն ունի իր սեփական չինովնիկները: Լենինն հոգևորականու-
թյանն անվանում էր «ՓարաՎալոր ճորտատերեր», մատնանշում
էր, վոր վոստիկանական ինքնակալությունը կրոնը տոգորել է
«կուտուղիայի վոգով»:

«Բուրժ ու ամեն տեսակ կեղեքիչ դասակարգերը,—գրում էր
Լենինը,—իրենց տիրապետությունը պահպանելու համար կարիք
ունեն յերկու սոցիալական Փոենկցիայի՝ դահճի Փոենկցիայի և
տերտերի Փոենկցիայի: Իահիճը պետք է ճնշի կեղեքվածների բո-
ղոքն ու վրդովմունքը, տերտերը պետք է նրանց համար նկարա-
գրի դասակարգային տիրապետության պահպանման դեպքում
թշվառությունների ու զոհերի մեղմացման հեռանկարները (սա
առանձնապես հարմար է անել առանց յերաշխիք տալու ալգպիտի
հեռանկարների «իրազործելիության» համար...) և դրանով իսկ
նրանց հաշտեցնի այդ տիրապետության հետ, նրանց հեռացնի
հեղափոխական գործողություններից, խախտի նրանց հեղափոխա-

կան տրամադրությունը, խորտակի նրանց հեղափոխական վճռա-
կանությունը»:¹

Ամբողջ ռեակցիան առհասարակ, և մասնավորապես լիբերալ
ռեակցիան ուժգնորեն ոգտադործում էր կրոնը հեղափոխական
շարժման դեմ պայքարելու համար:

Ռեակցիայի կողմից կրոնի ոգտադործումն անդրադարձավ
նաև III Դումայի կազմի վրա, վորին Լենինն անվանում էր բարե-
պաշտ դումա: Յեթե I Պետական դումայում կար 19 հոգևորական
դեպուտատ, յերկրորդում՝ 17, այսա III Դումայում կար արդեն
47 տերտեր-դեպուտատ: Հոգևորականությունն իր վողջ եյու-
թյամբ շահադրգոված էր ինքնակալության պահպանումով: Մի-
նողային մամուլը շանթ ու կայծակ էր արձակում հեղափոխու-
թյան դեմ, Դումայի կազմի մեջ մտցված տերտերներին խիտ
նակաղ տարով պաշտպանելու միապետական կարգերը. «Բահանա-
ներն ընտրված և ուղարկված են Պետական Դումա իրրև վոչ մի-
այն ուղղափառ յեկեղեցու սպասավորներ, այլև իրրև ոուս աջ
մարդիկ, միապետության արտահայտիչներ, միապետություն,
վորը զավանդում և հակադրվում է հեղափոխությանը, այսինքն
Դումայում ցարական ինքնակալությունը պաշտպանելու համար»:

Մեկկացնելով լիբերալ բուրժուազիային, Լենինը ցույց էր
տալիս, վոր հակահեղափոխական լիբերալ բուրժուազիան ժողո-
վըրդի դեմ պայքարելիս ջանում է ամրացնել ու միքիչ նորոգել
տրադիցիոն վոստիկանական կրոնը: Կրոնի նորոգումն ու ամրա-
պնդումը աշխատավորական մասսաներին անբարոյացնելու և հի-
մարացնելու լիբերալ մեթոդներից մեկն է: Մասսաներին հնազան-
դության մեջ պահելու համար տիրապետող շահադործող դասա-
կարգերը (կալվածատերեր և կապիտալիստներ) լայնորեն կիրա-
ռում էյին վոչ միայն ցարական նաբայկան, այլև—ուղեղները
թունավորելու համար—հոգևոր ողի՝ նորոգված, ավելի նրբաց-
րած, ավելի «կուլտուրական» կրոնի ձևով:

Լենինը նշում էր, վոր ««կուլտուրական» կապիտալը ձգտում
է կազմակերպել ժողովրդի հիմարացումը կրոնական հաշիշով՝
յեկեղեցական խաբեյության ավելի նուրբ միջոցներով, քան այն
միջոցները, վոր ոգտադործում էր հնում ապրող ոուսաստանյան
շարքային «տեր հայրը»»²:

Իրրև ցարիզմի պաշտպաններ, բացահայտ միապետականներ

¹ Լեճիճ, Յերկեր, հ. XVIII, էջ 259:

² Լեճիճ, Յերկեր, հ. XIV, էջ 82:

հանդես յեկան կազմերը: Բուրժուական լիբերալիզմն ուխտա-
գրթութեան իսկական օրգաններ եր կատարում: Կազմետական
ամենաակնազարկ գրողների մի խումբ— Բերդայեյվը, Բուլգակո-
վը, Մարոսյեն և ուրիշ. 1909 թ. գարնանը լույս ընծայեցին «Вехи»
ժողովածուն, վորը, Լենինի արտահայտութեամբ, հանդիսանում
էր «ոեակցիոն կեղտալիք» ամբողջական հեղեղ, «լցված դեմոկրա-
տիայի վրա», «լիբերալ ոեներգատութեան ենցիլլոպեդիա»: Ժողո-
վածուն միանգամայն բացահայտ քարոզում էր կրոնական խալա-
րամոլութուն, միստիկա: Բուլգակովը հայտարարում էր, թե
«աստված բաղխում է ինտելիգենտական սիրտը»: Կազմերը կոչ
էին անում ինտելիգենցիային «...կատարել,—ինչպես հեղեղաբար
գրում էր Լենինը,—ժողովրդական մասսաների հոգևոր ստրկու-
թյունը պահպանելու «մեծ, սուրբ գործը»¹:

Յարիզմի հանդեպ իրենց ծառայամտութեան և ստորաքարչու-
թյան մեջ կազմերը այնտեղը հասան, վոր ցարական իշխանու-
թյանը շնորհակալութուն ուղղեցին հեղափոխութեան ճնշման
համար և հայտնեցին, վոր պետք է «որհնել այս իշխանութեանը,
վորը միակն է, վոր իր սվիններով ու բանտերով դեռ պաշտպա-
նում է մեզ ժողովրդի ցասումից»:

Չարմանալի չէ, վոր արքեպիսկոպոս Անտոնի Վոլինսկին, այդ
կատաղի սեհարյուրյակային խալարամոլը, մամուլում վողջու-
նեց «Вехи»-ի հեղինակներին նրանց հակահեղափոխական հայացք-
ների համար:

Լենինը, մերկայանելով «Вехи» ժողովածուն, ընդգծում էր,
վոր «վեխականութունը» լիբերալ բուրժուազիայի հակահեղափո-
խական իդեոլոգիայի վառ արտահայտութունն է, նրա վախի
արտահայտութունը ժողովրդի հանդեպ: Բուրժուազիան, ժողո-
վրդից վախեցած, շուտ յեկավ դեպի ամեն մի ոեակցիայի, միս-
տիկայի, միջնադարայնութեան պաշտպանութեան կողմը—ընդդեմ
ժողովրդի:

Լենինը բացահայտում է լիբերալների այն մասի կեղծավո-
րությունը, վորոնք պարսավում էին «Вехи»-ի հեղինակներին
իրենց ոեակցիոն հայացքները շատ անզգուշ դուրս տալու և չա-
փազանց անկեղծորեն թղթերը բացելու համար: Մարոսյեն, Իդգո-
յեյվը և ուրիշ. անկեղծորեն ասացին այն, ինչի մասին կազմերի
մի մասը գերադասում էր խոսել ավելի քողարկված ձևով:

¹ Լենին, Յերկեր, 4. XIV, էջ 82:

* * *

Ավելի նրբացրած, մասսաների հիմարացման համար ավելի
(քան արագիցիոն ուղղափառութունը) հարմարեցրած կրոնի քա-
րոզով ամենից առաջ հանդես յեկան հակահեղափոխական բուր-
ժուազիայի այնպիսի ներկայացուցիչներ, ինչպես աստվածորոնող-
ները, վորոնք ուղղակի խնդիր էին դնում իրենց առջև՝ պայքա-
րելու սոցիալիզմի, մարքսիզմի և բանվորական շարժման դեմ:

Աստվածորոնողները (Ս. Բուլգակով, Գ. Մերեժկովսկի,
Ն. Բերդայեյվ, Չ. Գիպպիուս և ուրիշ.) խմբավորվել էին Պետեր-
բուրգի կրոնական-փիլիսոփայական ընկերութեան շուրջը: Լենինը
նշում է, վոր այդ ընկերութեան ժողովներում լիբերալ-«ոեֆոր-
մատորական» շարժումն իր արտահայտիչները գտավ «ուսու յերի-
տասարդ հոգևորականութեան վորոշ մասի մեջ»¹: Այդ հոգևորա-
կանութունը նոր ուղիներ էր վորոնում՝ ժողովրդական մասսանե-
րը յենթարկելու կրոնին, վորովհետև հոգևորականութեան կիրա-
ռած վոստիկանական հին մեթոդներն արդեն չափազանց վարկա-
բեկել էին կրոնն ու տերտերներին: Դա կազմետական ինտելիգեն-
ցիայի ոեակցիոն պայքարն էր ընդդեմ հեղափոխութեան, ընդդեմ
սոցիալիզմի, ընդդեմ ժողովրդի: Հակահեղափոխական լիբերալ-
աստվածորոնողները «վորոնում էին» ինչ-վոր «ընդհանուր աստ-
ված», «բարոյական իդեալներ», «բարու, գեղեցիկութեան ու կա-
տարելութեան» աստված, քարոզում էին «աստծու թագավորու-
թյունը յերկրի վրա»:

Աստվածորոնողները վկայակոչում էին այն բանը, թե իբր
«անդադրում աստվածորոնումը թագնված է ոուսական հոգում»,
վկայակոչում էին «ժողովրդական» հասկացողութունն աստծու
մասին:

Մերկայանելով աստվածորոնողներին և աստվածաշինարարնե-
րին, Լենինը Ա. Մ. Գորկուն ուղղած նամակում գրում էր. «Աստ-
վածիկի և աստվածայինի մասին «ժողովրդական» հասկացողու-
թյունը «ժողովրդական» բթությունն է, ծեծկվածություն, միան-
գամայն այնպիսին, ինչպես «ժողովրդական պատկերացումը»
ցարի մասին, անտառային վոգու մասին, կանանց մագերից բրու-
նած քարը տալու մասին»²: Աստվածորոնողներն արմատացնում
էին «նորոգված», նրբացրած տերտերականութուն՝ բուրժուա-

¹ Լենին, Յերկեր, 4. VII, էջ 84:

² Լենին, Յերկեր, 4. XVII, էջ 85:

զիստի ու կարվածատերերի դասակարգային տիրապետութիւնն ամրացնելու համար:

Աստվածորոնողներն իրենց հակահեղափոխական տրամադրութիւններին միատիկ ձև ելին տալիս: Նրանք ջանում ելին մասսաներին ատելութիւն ներշնչել դեպի յերկրային կյանքը, պրոլետարիատի դասակարգային պայքարը հայտարարում ելին «մեղչանութիւն», սերտերական գաղափարներ ելին քարոզում հանդերձյալ կյանքի և հողու անմահութեան մասին: Աստվածորոնողներն առանձնապես յեռանդաղին ձգտում ելին հեղափոխութեան և պետութեան հարցը սքողել կրոնական-միատիկական մշուշով: Բերդյայեվը հանդես յեկաւ ընդդէմ «ամեն տեսակ մարդկային հեղափոխութեան», հողուտ կրոնի, վորը նրա կարծիքով պետք է լինի մարդու և աստու դաշինքը: Ինքնակալութիւնն ու յեկեղեցին ժողովրդի զայրույթից պաշտպանելու համար Բերդյայեվը դրանք հայտարարում է միատիկական ու խորհրդավոր: Աստվածորոնողները բուրժուական թեորիաներ ելին տարածում պետութեան աստվածային ծագման մասին: Դրանով նրանք ուզում ելին արդարացնել ցարական ինքնակալութեան բոլոր գաղբիւրութիւնները, արդարացնել կապիտալիզմի ու շահագործման դոյութիւնը:

Այսպէս՝ բուրժուական խավարամոլները փորձում ելին աշխատավորներին հետ պահել ինքնակալութեան և կապիտալիզմի դէմ պայքարելուց:

Աստվածորոնողները դիտավորյալ կերպով խճճում ելին պետութեան հարցը, վորովհետև սա ավելի, քան վորեւէ այլ հարց, շղարհում է տիրապետող դասակարգերի շահերը:

Հակահեղափոխական լիբերալ բուրժուազիան ահաբեկված էր 1905—1907 թ. թ. հեղափոխութեանից: Նա վախենում էր ժողովրդական շարժումից: Ահա թե ինչու նա հանձին աստվածորոնողների միատիկական շղարհով էր պատում պետութեան ու հեղափոխութեան հարցը:

Աստվածորոնող Դ. Մերեժկովսկին, կրոնական հաշիշ տարածելով, հայտարարում էր, վոր միայն «կրոնական հասարականութիւնը կիրկի Ռուսաստանը»: Նա ուռւ ինտելիգենցիային առաջարկում էր միանալ ուսական յեկեղեցուն, վորպեսզի «ուս ժողովրդի կրոնական խավար տարերքի մեջ նոր կրոնական դիտակցութիւն» մտցնի: Աստվածորոնողները ժողովրդին հիմարացնում ելին «մաքուր» աստվածիկի գաղափարով, հանդես ելին գալիս անփարաջա տերտերների դերում:

Գետերբուրդի կրոնափիլիսոփայական ընկերութիւնը աստվածորոնման գաղափարներ էր տարածում նաև գեղարվեստական գրականութեան միջոցով: Դ. Մերեժկովսկին, Զ. Գիլպպիուսը, Վ. յաչ. Իվանովը և ուրիշ. քարոզում ելին արվեստի միատիկականութեան գաղափարը, քարոզում ելին աստվածորոնում չափածոյի ու արձակի մեջ:

Ինչպէս սրամիտ կերպով նկատում է Մայակովսկին,

«Ռեակցիան գազզում էր:

Ինտելիգենտները

թողին ամեն ինչ,

ապականցին:

Տան մեջ փակվեցին,

մոմեր ճարեցին

Ու խունկ են ծխում—

աստվածաշինարարները»¹:

Աստվածորոնումը, ինչպէս մենք արդեն ասացինք, լիբերալ բուրժուազիայի հակահեղափոխականութեան ցուցանիշներից մեկն էր: «Հէ՛տ դեմոկրատիայից, հեռո՛ւ մասսաների շարժումից, հեռո՛ւ հեղափոխութեանից—այս է «Հասարակութեան» մեջ թաղավորող քաղաքական մտքի ուղղութիւնների լայն-մոտիվը»:

Այդպէս էր վորոշում Լենինը ռեակցիայի ժամանակաշրջանի լիբերալ բուրժուազիայի տրամադրութիւնները:

Աստվածորոնումը ցուցանիշներից մեկն էր բուրժուական ինտելիգենցիայի բանակում տեղի ունեցած փլուզման ու տարրնթացութեան, վորոնք սկսվել ելին 1905—1907 թ. թ. հեղափոխութեանից հետո: Աստվածորոնումն արտահայտում էր ինտելիգենտական մեղչանութեան անսահման ծառայամտութիւնն ինքնակալութեան առջև: Նա հանդիսանում էր բուրժուազիայի հակահեղափոխական շահերի արտահայտութիւնը:

«Համկ(ք)ի պատմութեան համառոտ դասնթացը» հետեյալ ցայտուն խոսքերով է ցույց տալիս իդեոլոգիական Փրոնտում հակահեղափոխութեան հարձակման ելութիւնը.

«Հակահեղափոխութեան հարձակում տեղի ունեւր նաև իդեոլոգիական ճակատում: Հանդես յեկաւ մոլայական գրողների միամբողջ բազմութիւն, վորոնք «քննադատում» և «ջարդուփշուր»

¹ Մայակովսկի — Վարդիմեր Իււիչ Լենին: Գոեմա: Гослитиздат, 1938, էջ 40:

² Լենին, Շերկեր, 4. XV, էջ 246:

եյին անում մարքսիզմը, թուք ու մուր էյին թափում հեղափոխութեան վրա, անարդում էյին հեղափոխութեանը, գովերգում էյին մատնչութեանը, գովերգում էյին սեռական անառակութեանը՝ «անձնավորութեան կուլտի» ձևով:

Փիլիսոփայութեան բնադավառում ուժեղացան մարքսիզմը «քննդատելու», սեփիզիայի յենթարկելու փորձերը, ինչպես և ստալ յեկան ամեն տեսակ կրոնական հոսանքներ, վորոնք քողարկված էյին իբրև թե «գիտական» փաստարկումներով:

Մարքսիզմի «քննդատումը» մողա դարձավ:

Սյդ բոլոր պարոնները, չնայած նրանց ամբողջ խայտարղե-տութեանը, հետապնդում էյին մի ընդհանուր նպատակ՝ հետդարձնել մասսաներին հեղափոխութեանից¹:

Աստվածորոնման քարոզիչները 1917 թվի հոկտեմբերին խորհրդային իշխանութեան հաստատվելուց հետո դարձան Խորհրդային պետութեան ամենակատաղի թշնամիները և սպիտակ-գլխարդիակներ: Աստվածորոնողներից մեկը՝ Ս. Բուլդակովը դարձավ տերտեր:

* * *

Ռեակցիայի ժամանակաշրջանում ամենակատարյալ փլուզում ու տարլնթացութեան եր նկատվում նաև մենչեիկներին ու եսերներին մանր-բուրժուական կուսակցութեաններում: Ամենակատար-վոր մենչեիկները հանդիսանում էյին պրոլետարիատի վրա բուրժուազիայի ազդեցութեան տարածողները: Նրանք սկսեցին պրոպագանդա անել «ստոլիպինյան բանվորական կուսակցութեան» դադափարը, պրոպագանդա անել լիկվիդատորութեանը: Լիկվիդատորները հեղափոխութեան ուղղակի դավաճաններն էյին: Նրանք բանվորական միջավայրն էյին բերում հակահեղափոխական լիբերալների լրջունդները: Հուլա Տրոցկին (ներկայումս Փաշխտական ազենտ) արդեն այն ժամանակ, Լենինի խոսքերով, «ավելի փնասակար եր, քան վորեև լիկվիդատոր»², նա գարչելի զրպարտութեան եր տարածում բոլչեիզմի հասցեյին և լիկվիդատորութեանը քողարկելու քաղաքականութեան եր կիրառում:

Բոլչեիկների շարքերում կային նմանապես առանձին մանր-բուրժուական ուղեկիցներ: Նրանք նույնպես, ինչպես բուրժուա-

¹ «Համի(ր)ի պատմութեան համառոտ դասընթաց», էջ 136, Հայքադհրատ, 1938 թ.:

² Լենին, Յերկեր, 4. XV, էջ 218:

զիայի գործակալներ, ձգտում էյին բուրժուական ազդեցութեանը տարածել պրոլետարիատի վրա: Բոլչեիկներին մեջ յերևան յեկան ստղովիստներ և ուլտիմատիստներ (Բոգդանով, Սլեքսինսկի և ուրիշ):

Լենինն ու Ստալինը մերկացնում էյին ստղովիզմը և ուլտիմատիզմը՝ իբրև «չուռ տված մենչեիզմ»: «Ստղովիստները» մենչեիկ-լիկվիդատորների հետ միասին զրաղվում էյին աստվածաշինարարութեան և սեակցիոն բուրժուական փիլիսոփայութեան քարոզով:

Աստվածաշինարարները վոչ միայն թեորիայում, այլև պրակտիկայում հանդիսանում էյին բոլչեիկյան կուսակցութեան թըշնամիները: Լենինը պատահաբար չե նրանց անվանել «աստվածային ստղովիստներ»: Նա մատնանչում եր, վոր լիկվիդատորութեանը նույնպես «վերարբերում ե աստվածաշինարարութեանն ու աստվածաշինարարական տենդենցների պաշտպանութեանը, վորոնք արմատապես խզում են կապը մարքսիզմի հիմունքների հետ»:

Ռեակցիայի շրջանում աստվածաշինարարական քարոզը զուգորդվում եր հեղափոխական պայքարի լեզալ հնարավորութեանների ողտադրոժումից հրաժարվելու հետ, զուգորդվում եր Բոգդանովի ու Լուռաչարսկու ստղովիզմի և ուլտիմատիզմի հետ, մենչեիկ Յուչեիվիչի բացահայտ լիկվիդատորութեան հետ, սենեգատութեան հետ, Բազարովի, Ռոժկովի և մյուսների մենչեիկյան դիրքերն անցնելու հետ:

Լենինն ու Ստալինը բարձր էյին պահում բոլչեիկյան կուսակցականութեան դրոշը, վճռականապես պաշտպանում էյին այդ կուսակցականութեանը, կովելով բանվորական շարժման ներսի ամեն տեսակ թշնամական հոսանքների դեմ, կուսակցութեանից քշելով բոլոր նրանց, ովքեր խանդարում էյին կուսակցութեան պայքարին: Լենինը սովորեցնում եր ատել մանր-բուրժուական թուլամորթութեանը, անկայունութեանը, վախկոտութեանը, կամադրկութեանը պայքարում, սենեգատութեանը, ստորաքարչութեանը բուրժուատիայի ու սեակցիայի սոջև:

Լենինն ու Ստալինը, պայքար մղելով հակաբոլչեիկյան հոսանքների ու Փրակցիանների դեմ, պաշտպանում ու զարգացնում էյին մարքսիստական կուսակցութեան թեորիական հիմունքները:

Լենինի ու Ստալինի դեկավարութեամբ բոլչեիկյան կուսակ-

¹ Լեոն, Յերկեր, 4. XIV, էջ 100:

ցությունը անհաշտ պայքար եր մղում ունեցելու դեմ, հակահեղափոխական լիբերալիզմի ու ամեն տեսակի լիկվիդատորության դեմ:

Կուսակցությունն առաջին պլանի վրա յեր մղում մասսաների դաստիարակման ու կազմակերպման համար համառ պայքարը: Անհրաժեշտ եր անելիք պայքարը հատուկն զուգորդել լեզու հնարավորություններն ոգտադործելու հետ:

Ընկեր Մտալինը պայքարի այդ ժամանակաշրջանի մասին ասում է հետևյալը. «Դա մեր կուսակցութան շրջադարձի ժամանակաշրջանն էր՝ ցարիզմի դեմ բացահայտ հեղափոխական պայքարից դեպի պայքարի շրջանցիկ ուղիները, դեպի բոլոր ու ամեն տեսակի լեզու հնարավորությունների ոգտադործումը—ապահովադրական դրամարկից մինչև Դոմայի ամբիոնը: Դա նահանջի ժամանակաշրջանն էր՝ այն բանից հետո, յերբ մենք 1905 թվականի հեղափոխության մեջ ջարդված դուրս յեկանք: Այս շրջադարձը մեզից պահանջում էր պայքարի նոր մեթոդների յուրացում, վորպեսզի, ուժերը հավաքելով, նորից բացահայտ հեղափոխական պայքարի դնանք ընդդեմ ցարիզմի»¹:

Ռեակցիայի ժամանակաշրջանում դեպի պայքարի նոր մեթոդները կատարված շրջադարձը «ճակատադրական» դուրս յեկավ այնպիսի մարդկանց համար, ոքվեր իրենց անվանում էին մարքսիստներ, բայց յերբեք ամուր կանգնած չեն յեղել մարքսիզմի դիրքերում (Բոգդանով, Լուենաչարսկի, Ալեքսինսկի, Ռոժկով):

Այդ ժամանակաշրջանում առանձնապես ինտենսիվ եր ընթացում մեր բոլշևիկյան կուսակցության մաքրման պրոցեսը մանրբուրժուական ուղեկիցներից, վորոնք վախենում էին ունեցիկայի ժամանակաշրջանի դժվարություններից:

Ռեակցիայի ժամանակաշրջանում բոլշևիկյան կուսակցության առջև առանձին ուժով ծառայող վճռական ու համառ պայքարի խնդիրը հանուն մարքսիզմի, ընդդեմ ունեցիկոն բուրժուական փիլիսոփայության ու կրոնի, ինչպես հին, այնպես էլ նորոգված կրոնի, վորը կրում եր աստվածորոնման, աստվածաշինարարության և այլ ձևեր:

1909 թ. հունիսին «Пролетарий»-ի ընդլայնած խմբագրության խորհրդակցության մեջ մեր կուսակցությունից դուրս

¹ Լենին և Մտալին, Յերկերի ժողովածու Համկ(բ)Կ պատմության ուսումնասիրման համար, Կ. III, էջ 267, ուս. հրատ. 1936 թ.:

վոնդիկցիոն ոտգովիստները, վորոնք հանդես էին դալիս մախիստական փիլիսոփայության և աստվածաշինարարության քարոզով: Կուսակցության շարքերից վտարվեց Երզրանովը:

Այժմ իբրև ժողովրդի թշնամիներ մերկացված Կամենևը, Ջինովյեվը, Բուխարինը, Ռիկովը, Տոմսկին այդ ժամանակաշրջանում բազմիցս հանդես էին դալիս ի պաշտպանություն լիկվիդատորության ու տրոցիկզմի և արդեն այն ժամանակ յերկիտասանի մեթոդներ էլին կիրառում:

Յեթե մինչև 1905—1907 թ. թ. հեղափոխությունն առանձին ուժով էլին առաջադրվում Մարքսի տնտեսական ուսմունքի հարցերը, հեղափոխության ժամանակաշրջանում—քաղաքականության հարցերը, ապա ունեցիկայի ժամանակաշրջանում առանձին ուժով առաջադրվեց մարքսիստական փիլիսոփայության համար պայքարելու խնդիրը:

Լենինը ցայտուն ու պատկերավոր կերպով ձևակերպել է այդ պայքարի խնդիրները.

«Որվա խնդիրն է՝ հանք փորել, թեկուզ ամենածանր պայմաններում, յերկաթ հանել, ձուլել մարքսիստական աշխարհայացքի և այս աշխարհայացքին համապատասխանող փերնաչենքերի պողպատը»¹:

Բողդանովը համաձայն չեր մարքսիզմի փիլիսոփայությանը նաև ունեցիկայի ժամանակաշրջանից առաջ:

Լենինը դեռևս 1905—1907 թ. թ. հեղափոխությունից առաջ էլ Պլեխանովի հետ ունեցած զրույցներում իր անհամաձայնությունն էր արտահայտում Բոգդանովի փիլիսոփայության նկատմամբ: 1906 թվին Լենինը Բոգդանովից ստացավ «Նմպիլիոմոնիզմի» 3-րդ պրակը: Լենինը խիստ բացասաբար վերաբերվեց Բոգդանովի այդ դրքին: «Կարդալով, անրատուվոր կերպով զայրացա ու կատաղեցի. ինձ համար ավելի ևս պարզվեց, վոր նա դնում է դերոխալ, վորդ-մարքսիստական ճանապարհով»²,—գրում էր Լենինը Ա. Մ. Գորկուն Բոգդանովի այդ աշխատության մասին: Լենինը քննադատության յենթարկեց բոգդանովյան փիլիսոփայությունը յերեք տետրակներում, վորոնք, դժբախտաբար, մինչև հիմա չեն դսնված:

1908 թվի փետրվարին Լենինը Ա. Մ. Գորկուն դրած նամակում ընդգծում էր, վոր փիլիսոփայական հարցերի վերաբերյալ

¹ Լենին, Յերկեր, Կ. XV, էջ 54:
² Լենին, Յերկեր, Կ. XXVIII, էջ 528:

անխուսափելի յե կոխվը դեպի մախիզմ գլորված միջանի բող-
չևիկների դեմ:

Յեվ սա պատահական չե: «Մարքսիզմի պատմական զարգաց-
ման միջանի առանձնահատուկությունների մասին», «Մեր վերա-
ցնողները» հոդվածներում, «Մատերիալիզմ և եմպիրիոկրիտիցիզմ»
հանձարեղ աշխատություն մեջ և այդ ժամանակաշրջանի ուրիշ
աշխատություններում Լենինը մատնանշում է այն պատճառները,
վորոնք կրոնի ու իդեալիստական փիլիսոփայությունից զերի պայ-
քարի հարցերն առաջ են մղել առաջին տեղերից մեկը:

Ռեալիզմի ժամանակաշրջանը 1905—1907 թ. թ. հեղափո-
խությունից հետո «մարքսիզմ» ժամանակաշրջանն էր: Լենինը
գրում էր.

«Պատահական չեք, այլ անխուսափելի յեր այն, վոր հեղա-
փոխությունից անհաջողությունից հետո հասարակությունից բոլոր
դասակարգերում, ժողովրդական ամենալայն մասնակցի մեջ հե-
տաքրքրություն արթնացավ դեպի ամբողջ աշխարհայացքի խոր
հիմունքներն ընդհուպ մինչև կրոնի ու փիլիսոփայությունից հար-
ցերը, ընդհուպ մինչև մեր, մարքսիստական ուսմունքի սկզբունք-
ներն ամբողջությամբ»¹:

Փիլիսոփայական «վերլուծությունն» անհրաժեշտ էր նաև այն
պատճառով, վոր սրբոխտարիստը 1905—1907 թ. թ. հեղափոխու-
թյան մեջ ցույց տվեց, վոր նա «վերջին մեծ իրադարձություննե-
րի ժամանակ լիովին հասունացել է իր ինքնուրույն պատմական
դերի համար»²:

Փիլիսոփայական հարցերի դրուժը միջազգային հսկայական
նշանակություն ունեցավ, վորովհետև բուրժուական Փիլիսոփայի
կրիտիկ կապակցությունից բեկեցրոն բուրժուակրիտիկ իդեոլոգ-
ներն սկսեցին առանձին համառությունից պրոպագանդա անել
ոնեակցրոն իդեալիստական փիլիսոփայական ուսմունքները: Մարք-
սիստները պետք է ցույց տային, վոր միայն դիալեկտիկական մա-
տերիալիզմն է ցույց տալիս յեղը Փիլիսոփայի ճշմարտությունը:

Ռեալիզմի ժամանակաշրջանում բուրժուակրիտիկ ազդեցու-
թյունն արտահայտվեց նմանապես, Լենինի արտահայտությունից,
«մարքսիստների մեջ յեղած մախիստական համահարակի մեջ»:
Մախիզմը հանդիսանում էր ոնեակցրի կրողը, տերտերականու-
թյան կրողը: Լենինը բուրժուակրիտիկ լիբերալ մեթոդներից էր

¹ Լենին, Յերկեր, 4. XV, էջ 68:
² Նույն տեղում, էջ 80:

համարում «բանվորներին խաբելն ու անբարոյացնելը», «կրոնը
«ժողովրդի համար» նորոգելու և աշխուժացնելու ճգնուճների
ուժեղացումը (իդեալիստական, կանտական և մախիստական փի-
լիսոփայությունից զարգացման ինչպես անմիջական, այնպես էլ միջ-
նորական ձևով) ...»¹:

Իդեալիստական փիլիսոփայությունը ներս էյին ջաշում Բող-
դանովը, Բագարովը, Լուենաչարսկին (վորոնք 1905 թվին հարում
էյին բուլչևիկներին) և մենչևիկներ Յուչկեվիչին ու Վալենտինովը:
«Համկ(բ)ի պատմությունից համառոտ դասընթացը» նշում է, վոր
նրանք մարքսիզմի կեղծավոր ու ջողարկված ջննադատություն
էյին կատարում «մարքսիզմի հիմնական դիրքերի «արաշտպանու-
թյան» դրոշակի տակ»:

Նրանք յերկերեսանիորեն իրենց անվանում էյին մարքսիստ-
ներ: Այդ ջննադատությունից վտանգն այն էր, վոր դա նկատի
ունեք խաբել կուսակցությունը և «միակցվում էր ոնեակցրի ընդ-
հանուր արշավին» ընդդեմ կուսակցությունից, ընդդեմ հեղափոխու-
թյան»:

«Մարքսիստների առջև կանգնած էր մի անհետաճեղի խըն-
դիր՝ պատշաճ հակահարված տալ մարքսիզմի թեորիայի բնագա-
վառի այդ վերասերվածներին, պոկել նրանց դիմակը, մերկացնել
նրանց մինչև վերջը և, այդպիսով, պաշտպանել մարքսիստական
կուսակցությունից թեորիական հիմքերը»²:

Լենինն այս խնդրին իրադործեց իր հանձարեղ «Մատերիա-
լիզմ և եմպիրիոկրիտիցիզմ» աշխատությունից մեջ:

Այս աշխատությունից մեջ Լենինը վոր միայն հետ մղեց մարք-
սիզմի «ջննադատներին» դրոհները, այլև մերկացրեց Բողդանովին,
Լուենաչարսկուն, Յուչկեվիչին և մյուսներին:

«Լենինի գիրքը միևնույն ժամանակ հանդիսանում է մարք-
սիզմի թեորիական հիմքերի՝ դիալեկտիկական ու պատմական մա-
տերիալիզմի պաշտպանումը և մատերիալիստական ընդհանրացու-
մը կարևոր ու եյական այն ամենից, ինչ վոր ձեռք է բերել գի-
տությունն ու, ամենից առաջ, բնագիտությունն ամբողջ պատ-
մական ժամանակաշրջանում, Ննդեյսի մահից մինչև Լենինի «Մա-
տերիալիզմ և եմպիրիոկրիտիցիզմ» գիրքը լույս տեսնելն անցած
ժամանակաշրջանում»³:

¹ Լենին, Յերկեր, 4. XVII, էջ 481—482:
² «Համկ(բ)ի պատմությունից համառոտ դասընթաց», էջ 142, Հայտո-
հրատ., 1938 թ.:
³ Նույն տեղում, էջ 144:

Լենինի այս հանճարեղ աշխատութիւնը հանդիսացաւ վորպէս բաղնիքի կուսակցութեան—նոր տիպի կուսակցութեան—թերթիական նախապատրաստումը:

Ընկեր Ստալինը, նույնպէս, ինչպէս և Լենինը, վճռականորեն հանդես եկաւ իրենց դեմ: 1906—1907 թ. թ. իր հողվածնեւրում նա պրոպագանդա յե անում և զարգացնում է Մարքսի հեղափոխական թերթիան ու փելիսոփայական ուսմունքը: Ընկեր Ստալինն այդ հողվածներում, ինչպէս և Լենինն իր աշխատութիւններում, ջանալիս հակահարկած է տալիս իրենց դեմ ուսերտեղականութեանը, Լենինի հետ միասին պաշտպանում ու զարգացնում է հեղափոխական մարքսիզմը, հաղթահարելով ուսակցին բուրժուական իրենցիկայի ազդեցութիւնը պրոլետարիատի վրա:

II

ԱՍՏՎԱԾԱՇԻՆԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ՌԵԱԿՑԻՈՆ ԵՅՈՒԹՅԱՆ ՅԵՎ ԻԴԵԱԼԻԶՄԻ ՀԵՏ ՌԵՆԵՅԱՄ ԵՐԱ ՍԵՐՏ ԿԱՊԻ ՄԵՐԿԱՅՈՒՄԸ ԼԵՆԻՆԻ ԿՈՂՄԻՅ: ԼԵՆԻՆԻ «ՄԱՏԵՐԻԱԼԻԶՄ ՅԵՎ ԵՄՊԻՐԻՈ-ԿՐԻՏԻՑԻԶՄ» ԱՇԽԱՏՈՒԹՅԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՍՏՎԱԾԱՇԻՆԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ ՊԱՅԳԱՐԵԼԻՍ: «ՎՊԵՐՅՈՒ» ԵՄԲԻ ՀԱԿԱՌԻՍԱԿՅԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՅՈՒԹՅԱՆ ՄԵՐԿԱՅՈՒՄԸ ԼԵՆԻՆԻ ԿՈՂՄԻՅ: ԼԵՆԻՆԻ ՆԱՄԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ Ա. Մ. ԳՈՐԿՈՒ ՀԵՏ:

Մանր-բուրժուական ինտելիգենցիայի բանակում դադարապահան ու քաղաքական տարրութեանն այնտեղ հասաւ, վոր մարքսիզմից հեռացած ինտելիգենտների մի մասն սկսեց բուրժուական դադարանք տանել աշխատավորական մասսաների մեջ՝ քարոզելով նոր կրոն ստեղծելու անհրաժեշտութիւնը հանձին աստվածաշինարարութեան, վորն ըստ եյութեան վոչնչով չէր տարբերվում աստվածորոնումից: Աստվածաշինարարներին եյին հարում վոչ միայն բացահայտ մենչեիկ լիկվիդատորները, ինչպէս Յուչկեիկը, այլ և վաղեմի կուսակցականներ—այդ շուտ տված լիկվիդատորներ—Բոգդանովը, Լյադովը, Լուսաչարսկին, Ալիքսինսկին: Կազմվեց լիկվիդատորների ու ոտղովխտների բլոկ ընդդէմ բուրժուականներին: Այդ բլոկի ներկայացուցիչները քողարկված կերպով պրոլետարիատի միջավայրն եյին ներս քաշում տերտերականութեանը, նման այն բանին, ինչպէս այդ անում եյին նաև բուրժուական աստվածորոնները:

Լենինը մատնանշում էր աստվածաշինարարութեան դեմ պայ-

քարելու հակաշինական հասարակական-քաղաքական նշանակութեանը: Նա գրում էր. «... ուսական բուրժուազիային՝ նրա հակահեղափոխական նպատակներով հարկավոր յեղալ աշխուժացնել կրոնը, բարձրացնել կրոնի պահանջը, հորինել կրոնը, ժողովրդին պատվաստել կամ ժողովրդի մեջ նոր ձևով ամբացնել կրոնը: Ուստի աստվածաշինարարութեան քարոզը հասարակական, քաղաքական բնույթ ստացաւ: Ինչպէս վոր հեղափոխութեան շարժանում բուրժուական մամուլը համբուրում ու պաշտպանում էր ամենից տաքուր մենչեիկներին նրանց կազետասիրութեան համար, այնպէս էլ հակահեղափոխութեան շարժանում բուրժուական մամուլը համբուրում ու պաշտպանում է աստվածաշինարարներին—հանաք բա՛ն և— մարքսիստներին միջից և մինչև իսկ «նույնպէս բուրժուականներին» միջից յեկած աստվածաշինարարներին»¹:

Յեթե աստվածորոնողներն ասում եյին, թե աստված պետք է «վորոնել», ապա աստվածաշինարարները պնդում եյին, վոր աստված չպետք է վորոնել, այլ պետք է կերտել: «Литературный распад»-ի յերկրորդ ժողովածվում Լուսաչարսկին առաջարկում էր «նոր կրոն», «կրոն առանց աստու», վորը և նա ջանում էր փաթաթել բանվորներին վրին:

Լուսաչարսկին գլորվեց մինչև այնտեղ, վոր նրանց հայտարարում էր աստվածաշինարարներ, այսպիսով, բանվորներին վերադրում էր կրոնականութեանը իբրև նրանց մի ինչ-վոր անկապակի հատկութեանը: Իրականում այդ վոչ այլ ինչ էր, բայց յեթե զրպարտութիւնը բանվորներին հասցեյին:

Լենինն իր ժամանակին մերկացրել է այս վնասակար թերթիան «Բանվորական կուսակցութեան վերաբերմունքը դեպի կրոնը» հողվածում: Լենինը նշում էր, վոր կրոնը պահանջում է «քաղաքային պրոլետարիատի հետամնաց խալերում, կիսապրոլետարիատի լայն խալերում, ինչպէս նաև դյուրազիւթեան մասսայի մեջ...»²: Դեռ այլի առաջ, 1905 թվին, «Սոցիալիզմը և կրոնը» հողվածում Լենինն ընդդէմ է գիտակից բանվորի ատելութիւնը դեպի կրոնը:

«Գործարանային խոշոր արդյունաբերութեամբ դաստիարակված, քաղաքային կյանքով լուսավորված արդի դիտակից բանվորը արհամարհանքով դեն է չպրտում իրենից կրոնական նախապաշարմունքները, յերկինքը տերտերներին ու բուրժուական կեղծ

¹ Լենին, Յերկեր, 4. XIV, էջ 153:

² Նույն տեղում, էջ 70—71:

բարեպաշտներին և թողնում, իր համար լավագույն կյանք նվաճելով այստեղ, յերկրի վրա»¹:

Աստվածաշինարարները սոցիալիզմը հայտարարում էլին նոր կրոն: Լուսաչարսկին սոցիալիզմը մեկնաբանում էր իբրև «բոլոր կրոններից ամենակրոնականը» և ապացուցում, վոր սոցիալ-դեմոկրատ—դա «ամենախոր կրոնական մարդն է»: «Աթեիզմ» հոդվածում Լուսաչարսկին գրում է, վոր «սոցիալիզմի զգացական ելույթունը» կարելի չէ բնորոշել իբրև «կրոնական աթեիզմ»²:

«Նոր կրոնը», Լուսաչարսկու և մյուս աստվածաշինարարների կարծիքով, պիտի նպաստեր սոցիալիզմի գաղափարների տարածմանը մասսաների մեջ: Իրականում նա հանդիսանում էր վորպես մի միջոց աշխատավորութան դասակարգային դիտակցութունը մթափնելու համար:

Քննադատելով Լուսաչարսկու աստվածաշինարարական դրոյթները, Լենինը «Բանվորական կուսակցութան վերաբերմունքը դեպի կրոնը» հոդվածում գրում էր, վոր «սոցիալիզմը կրոն է» դրոյթը աստվածաշինարարների համար սոցիալիզմից կրոնին անցնելու մի ձև է: Լուսաչարսկու մոտ աստվածաշինարարութունը նշանակում էր հենց անցում սոցիալիզմից դեպի կրոնը, վորի համար էլ Լենինը պնդում էր այն բանի վրա, վոր «կուսակցական դատադարտումն անհրաժեշտ ու պարտադիր է» Լուսաչարսկու վերաբերմամբ: Լուսաչարսկին հանդես էր գալիս իբրև մարքսիզմի հակառակորդ, իբրև մախիզմի ռեակցիոն բուրժուական փիլիսոփայութան քարոզիչ:

Կրոնի և սոցիալիզմի միացման փորձեր արդեն յեղել են Մարքսի ու Ենգելսի ժամանակ, որինակ Կրիզեյի կողմից, վորն իրեն սոցիալիստ էր ձևացնում:

Մարքսն ու Ենգելսը 1846 թ. գրած «Մանիֆեստ ընդդեմ Կրիզեյի» աշխատութան մեջ Կրիզեյի փորձերը մերկացրին իբրև «կոմունիզմի ցուցանակի տակ քրիստոնեյութան բոլոր գարշելիութունները սաղացնելու»³ փորձեր:

Իսկական դասակարգային պայքարը Կրիզեն նենդափոխում էր մշուշապատ Փրագներով: Նա վերցնում էր վոչ թե իրական շահագործողական հասարակարգից ու անելանելի կարիքից գա-

զագած մարդուն, այլ այն մարդուն, վոր «լի չէ յերանելի Ֆանտազիաներով»:

Դրանով Կրիզեն աշխատավորական մասսաներին հետ էր պահում դասակարգային պայքարից:

Լենինն ու Ստալինը բազմիցս մատնանշել են սոցիալիզմի ու կրոնի անհաշակելիութունը: Լենինը գրում էր. «Արդի պրոլետարիատն անցնում է սոցիալիզմի կողմը, վորը գիտութունը մասնակից է դարձնում կրոնական մշուշի դեմ մղվող պայքարին և բանվորին ազատագրում է հանդերձյալ կյանքի հավատից նրանով, վոր բանվորին համախմբում է յերկրային լավագույն կյանքի իսկական պայքարի համար»⁴:

Ընկեր Ստալինը ամերիկյան առաջին բանվորական դելեգացիայի հետ զրուցելիս պարզաբանեց, թե ինչու մեր բուլշևիկյան կուսակցութունը հակակրոնական պրոպագանդա չէ մղում քոյոր ու ամեն տեսակ կրոնական նախապաշարմունքների դեմ: Առաջին՝ «վորովհետև նա, գիտութանն է կողմնակից, իսկ կրոնական նախապաշարմունքները գիտութան դեմ են գնում, վորովհետև յուրաքանչյուր կրոն գիտութանը հակադիր մի բան է», իսկ յերկրորդ, վորովհետև հակակրոնական պրոպագանդան «չահագործող դասակարգերին աջակցող և այդ դասակարգերի նկատմամբ հնազանդութուն քարոզող հետադեմ հոգեւորականութան ազդեցութունը խախտելու ճիշտ միջոցներից մեկն է»⁵:

Ամեն մի կրոն (այս թվում նաև աստվածաշինարարների քարոզած կրոնը) հաշիչ է ժողովրդի համար, հոգևոր ողի, վորը թունավորում է աշխատավոր մասսաների դիտակցութունը: Կրոնը,—վորը ծնունդ է առնում դասակարգային հասարակութան մեջ՝ շահագործողների դեմ մղվող պայքարում շահագործող մասսաների ունեցած թվացող անդրութան շնորհիվ,—մթափնում է մասսաների դիտակցութունը, աշխատավոր մասսաներին հետ է պահում կեղեքողների դեմ դասակարգային պայքար մղելուց:

Ամեն մի կրոն շահագործող դասակարգերի սպասավորուհին է և, թմրեցնելով մասսաների դիտակցութունը, թուլացնում է նրանց կամքը կեղեքողների դեմ մղվող պայքարում: Ամեն մի կրոն խավարի ու տղիտութան պատվարն է, գիտութան թշնամին: Կրոնը քարոզում և պաշտպանում է ստրկութունը: Կրոնը վարձու ստրկութան շլթաները դարդարում է կեղծ ծաղիկներով,

¹ Լենին, Յերկեր, հ. VIII, էջ 596, Հայկուսհրատ, 1937 թ.:

² Ստալին, «Լենինիզմի հարցերը», էջ 290—291, Հայկուսհրատ, 1937 թ.:

¹ Լենին, Յերկեր, հ. VIII, էջ 596, Հայկուսհրատ, 1937 թ.:

² «Մարքսիզմի փիլիսոփայութան ուրվագծեր»: Փիլիսոփայական ժողովաբու, ՄԳԲ, 1908, էջ 157:

³ Կ. Մարքս և Ֆ. Ենգելս, Յերկեր, հ. V, էջ 103:

աշխատավորներին «մխիթարում ե» հանդերձյալ կյանքի հուսով: Լենինը յերևելի կերպով ցույց ե տալիս կրոնի ամբողջ նողկալի եյությունը հետևյալ սողերով.

«Ով իր ամբողջ կյանքում աշխատում ե ու կարիքի մեջ ե, կրոնը նրան յերկրային կյանքում հեղություն ու համբերություն ե ուսուցանում, մխիթարելով նրան յերկնային հատուցման հուսով: Իսկ նրանց, ովքեր ուրիշի աշխատանքով են ապրում, կրոնը բարեգործություն ե ուսուցանում յերկրային կյանքում, նրանց արդարանալու շատ եփանդին միջոց առաջարկելով իրենց շահագործական ամբողջ գոյության համար, և ձեռնառու գնով յերկնային բարեկեցության տոմսեր ծախելով: Կրոնը ժողովրդի հաշիչն ե: Կրոնը հոգևոր ողու մի տեսակն ե, վորի մեջ կապիտալի ստրուկները խեղդում են իրենց մարդկային պատկերը, փոքրիշատե մարդավայել կյանքի իրենց պահանջը»¹:

Խորապես իրավացի յեր Լենինը, յերբ Լուսաչարսկու աստվածաշինարարական ասույթները նա վորակում եր իրբև «խայտառակ բաներ»: Աստվածաշինարարները գեղազարդում եյին սեակիցիոն տերտերականությունը, գործով պաշտպանում եյին նրան, ջանում եյին նրան ամրապնդել «նոր կրոնի» իրենց քարոզով:

Աստվածաշինարարներն աստծու կրողներ եյին հայտարարում «կոլեկտիվ մարդկությունը»: Լուսաչարսկին մարդկանց հայտարարում եր «անոգ աստծու ատմներ»:

Աստծուն Լուսաչարսկին հրամցնում ե ավելի խորամանկ, ավելի դժվար մերկացնելի, ուստի և ավելի վտանգավոր ձևով, քան քրիստոնեական կրոնը: Նրա մտտ աստված ե հանդիսանում «ամենադեհությունը, ամենայերանությունը, ամենազորությունը, համապարիակ, հավիտենական կյանքը—դա իրոք ամբողջ մարդկությունն ե բարձրագույն պոտենցիայով»:

Իր «Աթելիզմ»² հոդվածում նա գործում ե յեկեղեցական Փրագներով. «յեկեցե արքայություն աստուծո», «յեղիցի կամք նորա», «սուրբ յեղիցի անուն նորա»: Նա յերևակայում եր, թե այդ Փրագներում արտահայտվում ե մարդու հաղթանակը բնության նկատմամբ: Իսկ իրականում նա ձայնակցում եր սեակիցիոն տերտերականությանը:

Լենինը, մատնանշելով, թե ինչումն ե աստվածաշինարարու-

կան այդ թխվածքի սեակիցիոն եյությունն ու քաղաքական վնասը, գրում եր Ա. Մ. Գորկուն.

«...դուք ներկել եք, շաքարոտել եք կղերականների, Պուրիշկեվիչների, Նիկոլայ II-ի և պ. պ. Սարուսկների գաղափարը, վորովհետև իրականում Աստծու գաղափարը նրանց ոգնում ե՝ ժողովրդին սարկության մեջ պահելու: Գեղազարդելով Աստծու գաղափարը, Դուք գեղազարդել եք այն շղթաները, վորոնցով նրանք շղթայում են խավար բանավորներին ու մուժիկներին: Տեսեք—կասեն տերտերներն ու Բնկ.—վորքան լավն ու խորն ե այս գաղափարը (Աստծու գաղափարը), ինչպես խոստովանում են նույնիսկ «ձեր», պ. պ. դեմոկրատները, առաջնորդները,—և մենք (տերտերներն ու Բնկ.) ծառայում ենք այդ գաղափարին»¹:

Լուսաչարսկին ասաջարկում եր աստվածացնել «մարդկության բարձրագույն պոտենցիաները»:

Մարքսն ու Ենգելսը իր ժամանակին մերկացրել են Կրիզեյի վորձերը՝ աստվածացնելու մարդու զգացմունքները: Կրիզեն խոսում եր կոմունիստներին՝ դեպի ընդհանրությունն ունեցած աստվածային ձգտման մասին, նրանց ներքին կրոնի մասին: «Մանիֆեստ Կրիզեյի դեմ» աշխատության մեջ Մարքսն ու Ենգելսը մատնանշում եյին, վոր ամեն մի կրոն, այդ թվում նաև կոմունիզմի ցուցանակի տակ Կրիզեյի հրամցրած կրոնը, միանգամայն հետևողականորեն վերջանում ե «մարդու ինքնապղծմամբ», «անարդ սարկական ստորացումով»: Գողարկիվելով մարդուն սիրելու բարձր Փրագներով, Կրիզեն քարոզում եր ստորաքարչություն և արհամարհանք դեպի մարդու անձը:

Մարքսն ու Ենգելսը, մերկացնելով Կրիզեյին, գրում եյին. «Այնպիսի ուսմունքը, վոր քարոզում ե ստորաքարչության յերանություն և արհամարհանք իր իսկ հանդեպ, միանգամայն սահմանում ե քաջարի... կուսակրոններին, բայց յերբեք չի սաղում յանանդուն մարդկանց՝ առանձնապես պայքարի ժամանակ»²:

Լուսաչարսկին աստվածացնելով մարդկային զգացմունքները, իրապես թքակոծում եր դրանք:

Միայն դատակարգային պայքարում, կրոնի ու ամեն տեսակ խավարամոլության դեմ մղվող պայքարում ինչպես հարկն ե ծաղկում են մարդկային զգացմունքները: Այս բանը մենք տեսնում ենք Խորհրդային Միության որինակով, յերբ սոցիալիստա-

¹ Լենին, Յերկեր, 4. VIII, Հայկուհրատ, էջ 595—596:
² «Մարքսիզմի փիլիսոփայության ուրվագծեր»: Փիլիսոփայական ժողովածու, ռուս. հրատ., ՄՊԲ, 1908, էջ 159:

¹ Լենին, Յերկեր, 4. XVII, էջ 84:
² Կ. Մարքս և Գ. Ենգելս, Յերկեր, 4. V, էջ 106:

կան շինարարութեան, դասակարգային պայքարի ընթացքում, հաղթահարելով կապիտալիզմի մնացուկներն իրենց դիտակցութեան մեջ, աշխատավոր մասսաները Լենինի—Ստալինի կուսակցութեան ղեկավարութեամբ դաստիարակում են այնպիսի սքանչելի զգացմունքներ, ինչպես խորհրդային հայրենասիրութեան զգացմունքը, ատելութունը դեպի ամեն տեսակ տրոցկիստական—բուխարինական քրեիկաները և ժողովրդի մյուս թշնամիները, սիրո զգացմունք դեպի աշխատավոր մարդկութունը: Ամեն մի կրօն մարդու մեջ դաստիարակում է խոնարհութեան, հնազանդութեան, պասսիվութեան ստրկական զգացմունքներ: Կրօնը սրբազործում է այնպիսի հարաբերութեաններ, վորոնց մեջ աշխատավոր մարդը հանդիսանում է նվաստացած, արհամարհված, ստրկացված էյակ:

Մարքսը «Հեգելի» իրավունքի փելիսոսիայութեան քննադատութեան առթիվ» աշխատութեան մեջ գրում է. «Կրօնը այն մարդու ինքնազիտակցութեանն ու ինքնազգացումն է, վորը կամ դեռևս չի դուրս եկել, կամ կրկին արդեն կորցրել է իրեն»¹:

Մախիստ Բոգդանովը ջանում էր ապացուցել, վոր իբր թե աստվածաշինարարութեանը պրոզրեսիվ է աստվածորոնման համեմատութեամբ: Ի հակադէպ սրան Լենինը ցույց տվեց, վոր աստվածաշինարարները, հանդիսանալով պրոլետարիատի վրա բուրժուական ազդեցութեան տարածողներ, ըստ էյութեան բնավ վոչնչով չեն ին տարբերվում աստվածորոնողներից:

«Աստվածորոնումը,—գրում էր Լենինը,—աստվածաշինարարութեանից կամ աստվածատեղծումից կամ աստվածակերտումից և այլն տարբերվում է ամենևին վոչ այլևի, քան դեղին սատանան» կապույտ սատանայից»²:

Լենինը դեն էր շարտում աստվածաշինարարութեան պրոզրեսիվութեան մասին խոսելու ամեն մի փորձ: Ըստ Լենինի «... ամեն մի աստվածիկ դիմաճորտութեան է, լինի դա ամենուրեք, խրեալական, վոչ վորոնելի, այլ կառուցվող աստվածիկ, միևնույն է...»³:

Աստվածաշինարարներն իսկական տերտերներից հարյուր անգամ այլևի վատ էյին վարվում, դրողվելով դադափարական դիմաճորտութեամբ, մի աստժու փոխարեն հորինելով մյուսը: Լենինը,

բացահայտելով աստվածաշինարարութեան ամբողջ դարչելութեանը, գրում էր. «Միլիոնավոր ֆիզիկական մեղքեր, զազրելութեաններ, բռնութեաններ ու վարակներ շատ այլևի հեշտ էյերեան հանում ամբողջ, ուստի և շատ այլևի քիչ վտանգավոր են, քան աստվածիկի նուրբ, հոգևոր, ամենաչքեղ «գաղափարական» զգեստներ հաղած դադափարը»¹: Ֆարաջավոր տերտերին այլևի հեշտ էյ քողպերժ անել մասսայի առջև, քան «դեմոկրատական», անֆարաջա տերտերին:

Լենինը ցույց տվեց, վոր աստվածաշինարարութեանը մեղշանական ինքնաթքակոծման վատթարագույն տեսակն է: Աստվածաշինարարութեան մեջ մեղշանինը հայում է «իբ «յեսի» ամենակեղտոտ, բութ, ճորտական գծերը կամ գծիկները», վորոնց աստվածացնում է աստվածաշինարարութեանը:

Վոչ անհատական, այլ հասարակական տեսակետից ամեն մի աստվածաշինարարութեան «հուսահատված և հոգնած ֆիլիստերների ու մանր բուրժուաների ցնորական «ինքնաթքակոծման», բութ մեղշանութեան, փխրուն քաղքենիութեան հենց սիրային ինքնահայեցողութեանն է»...²:

Լուսաշարսիկին հանդես էր գալիս կրօնն իբրև գերբնականի հավատ բնորոշելու դեմ, նա կրօնը հայտարարում էր հավիտենական ու անանցողիկ³:

Բոգդանովը կրօնը համարում էր պրոզրեսիվ գործոն: Նրա կարծիքով, կրօնը կոլեկտիվ կազմակերպման նպատակահարմար ձև է: Բոգդանովը սխալապահում էր կրօնական խավարամոլութեանը, փորձելով մերձեցնել դիտական և կրօնական աշխարհայացքը:

Մերկացնելով Բոգդանովի ու Լուսաշարսիկու իդեալիզմն ու օեակցիոն աստվածաշինարարութեանը, վորոնք կոլեկտիվ մարդկութեանն անվանում էյին աստված, «գաղափարների կոմպլեքս, վորոնք արթնացնում ու կազմակերպում են սոցիալական զգացմունքներ», Լենինը գրում էր.

«Սխալ է, թե Աստված գաղափարների կոմպլեքս է, վորոնք արթնացնում ու կազմակերպում են սոցիալական զգացմունքներ: Դա բոգդանովյան իդեալիզմ է, վորը մարադուրում է գաղափար-

1 Կ. Մարքս և Ֆ. Ենգելս, Յերկեր, հ. I, էջ 399:
2 Լենին, Յերկեր, հ. XVII, էջ 81:
3 Նույն տեղում:

1 Լենին, Յերկեր, հ. XVII, էջ 82:
2 Նույն տեղում:
3 Լուսաշարսիկ, Կրօնը և սոցիալիզմը, 1-ին մաս, էջ 40, 42, 227: ՍԳԲ, 1908:

ների նյութական ծագումը: Աստված է՝ (սրատականորեն ու կեն-
ցաղորեն) ամենից առաջ գաղափարների կոմպլեքս, վորոնք առա-
ջացել են մարդու բուժ ճնշվածութեամբ թե՛ արտաքին բնությու-
նից և թե՛ դասակարգային կեղեքումից,—գաղափարների, վորոնք
ամրապնդում են այդ ճնշվածությունը, քննցնում են դասակար-
գային պայքարը»¹:

«Այժմ թե՛ Յեկրոպայում և թե՛ Ռուսաստանում ամեն մի,
նույնիսկ ամենանրբին, ամենաբարեմիտ պաշտպանությունը կամ
արդարացումը աստծու գաղափարի՝ հանդիսանում է ռեակցիայի
արդարացում»²:

Աստծու գաղափարը յերբեք չի կազմակերպել սոցիալական
զգացմունքներ, նա դրանք քննեցրել է ու բթացրել: Կրոնը միշտ
քարոզել է «կեղեքիչների աստվածայնությունը», կրոնը միշտ յե-
ղել է ամենամատթարագույն սարկության դադարի:

Մարքսի տված՝ կրոնի վորոշումն իբրև «ժողովրդի հաշիչի»
հանդիսանում է կրոնի վերաբերյալ մարքսիստական-լենինյան
ուսմունքի անկյունաքարը: Ձարգացնելով կրոնի այս վորոշումը,
լենինն իր «Սոցիալիզմը և կրոնը» հոդվածում գրել է.

«Կրոնը հոգևոր ճնշման մի տեսակն է, վոր ամենուրեք և
ամեն տեղ ծանրացած է ուրիշների համար կատարած հավիտե-
նական աշխատանքի, կարիքի ու մենակության տակ ճգմված ժո-
ղովրդական մասսաների վրա: Ես հագործողների դեմ մղած պայ-
քարում շահագործվող դասակարգերի անդրությունը նույնպես
անխուսափելիորեն հանդերձյալ լավագույն կյանքի հաշիւա են
ծնում, ինչպես բնության դեմ մղած պայքարում վայրենու անդո-
րությունն աստվածների, սատանաների, հրաշքների և այլ բաների
հաշիւա է ծնում»³:

Աստվածաշինարարության մոլի պրոպագանդիստների թվում
հանդես էր գալիս Բազարովը (1930 թվին դատապարտված
մենչևիկների հակահեղափոխական կազմակերպության գործով):
Քոչելով մենչևիկների բանակը, Բազարովը համերաշխվում էր
բացահայտ տերտերականություն քարոզող բուրժուական փելիսո-
փաների հետ: Նա գոյեբղում էր Տոլստոյին, իբրև «նոր կրոն»
ստեղծողի: Լենինը «Герои «оговорчики»» հոդվածում (XV հ.)

Բազարովի հայացքները անվանում էր «ամենամաքուր վեխակա-
նություն», շողջորթություն հանդեպ քաղքենիության:

Տոլստոյի կրոնական քարոզի մասին Լենինն ասում էր, վոր
դա «ամենանողկալի բաներից մեկի... կրոնի քարոզ է, ձգտումն
է պետական պաշտոնով տերտերների տեղը դնելու բարոյական
համոզումով տերտերներ, այսինքն՝ զարգացնելու—տարածելու
ամենանրբին, ուստի և առանձնապես գարշելի տերտերականու-
թյուն»¹: Լենինը Ա. Մ. Գորկուն գրած նամակում ընդգծում է,
վոր «... Տոլստոյին վո՛չ «պասիվիզմ», վո՛չ անարխիզմ, վո՛չ
նարոնչիկություն, վոչ կրոն ներել չի կարելի»²: Բազարովի որե-
նակով յերևում է, թե ինչպես աստվածաշինարարները գեղազար-
դում էին տերտերականության այն քարոզը, վոր տեղի ունեւր
Տոլստոյի յերկերում:

Մենչևիկ Յուչկեվիչը հանդես յեկավ իբրև Լուսնաչարսիու
աստվածաշինարարության պաշտպան, հայտարարելով, վոր աստ-
վածաշինարարության մեջ զգացվում են «ինչ—վոր հարկավոր բա-
նի վորոնումներ»: Յուչկեվիչը մի շարք հոդվածներում հանդես էր
գալիս աստվածաշինարարության քարոզով, ասելով, վոր կոչեկ-
տիվ զգացմունքները կրոնական բնույթ են կրում: Յուչկեվիչը քա-
րոզում էր ուղղակի տերտերականություն, յերբ մարդկային բա-
նականության կողքին դնում էր «Լոգոսը»³:

Աստվածաշինարարները, ցանկանալով դժվարացնել Լենինի
պայքարը տերտերականության դեմ, առաջադրում էին այն թե-
զիսը, թե կուսակցության նկատմամբ կրոնն իբրև թե մասնավոր
գործ է: Իսկ Լենինն ընդգծում էր, վոր կրոնը մասնավոր գործ
պիտի լինի վոչ թե կուսակցության նկատմամբ, այլ պետության
նկատմամբ: Մեր կուսակցությունն անտարբեր չէ դեպի «խավա-

¹ Լենին, Յերկեր, հ. XII, էջ 332:

² Լենին, Յերկեր, հ. XV, էջ 58:

³ Մենչևիկուհի Լ. Ակսելրոզը (Որթողբս) մի շարք հոդվածներում իրեն
հայտարարում էր աստվածաշինարարության հակառակորդ: Բայց նա այնպիսի
հայացքներ էր արտահայտում, վորոնց տակ կատորգրեր ամեն մի աստվածա-
շինարար: «Կարլ Մարքսը և կրոնը» հոդվածում («Против идеализма» ժող.,
էջ 68, 1933 թ.) Ակսելրոզը կրոնն անվանում է «հին տրադիցիաների, ժողո-
վրդական սովորությունների, իրավական նորմաների, բարոյական պատվե-
րանների հոգատար պահպան»: Ակսելրոզը պնդում է, վոր կրոնը իբրև թե
սերտ կապված է արվեստի հետ և համախմբում ու միավորում է մարդկանց:
Ակսելրոզը կրոնի՝ իբրև ժողովրդի հաշիչի վերաբերյալ մարքսիստական դրույ-
թը սեվիզիայի յե յենթարկում:

¹ Լենին, Յերկեր, հ. XVII, էջ 85:

² Նույն տեղում:

³ Լենին, Յերկեր, հ. VIII, հայ., էջ 595:

բամբուլթյունը, ինչպես կրոնական հավատալիքներն են»¹: Կուսակցութիւնը վճռականորեն պայքարում է «բանվորները կրոնական ամեն մի հիմարացման դեմ»²: Լենինն ընդգծում էր, վոր մեր պրոպագանդան կրոնի դեմ՝ կառուցված է մատերիալիստական աշխարհայեցողութեան վրա, վոր կրոնի դեմ մղվող պայքարը ստորադասված է դասակարգային պայքարի խնդիրներին ընդդեմ շահագործողական հասարակարգի, ընդդեմ կապիտալի տիրապետութեան, հանուն աշխատավորների ազատագրման ստրկութեան բոլոր ձևերից:

Լենինը պարզաբանում է՝ աշխատավորական լայն մասսաներին հեղափոխական պայքարի պրակտիկայի մեջ զբաղելու անհրաժեշտութիւնը: Նրա կարծիքով, «բանվորական մասսաների դասակարգային պայքարն է միայն... ի վիճակի կեղեքված մասսաներին իրոք ազատելու կրոնի ճնշումից...»³:

Լենինը պայքարում էր կրոնի դեմ պատերազմի մասին յեղած անարխիստական Փրագի դեմ, մատնանշելով, վոր դեռևս ենդելսը խիստ քննադատում էր Դյուրինգին կրոնն որենադրական կարգով արգելելու նրա առաջարկի համար: Լենինն ընդգծում էր, վոր անհրաժեշտ է մասսաներին համբերատար կերպով պարզաբանել մարքսիստական աշխարհայացքի հիմունքները, կրոնի դասակարգային արմատները, նրա կապերը շահագործող դասակարգերի հետ, խավարի ու տգիտութեան հետ:

Ավելի զարգացնելով մարքսիստական թեորիան, բարձրացնելով այն ավելի բարձր աստիճանի, Լենինը ցույց տվեց իդեալիզմի և կրոնի սերտ կապը: Լենինը ցույց տվեց, վոր իդեալիզմը նրբացրած տերտերականութունն է, վոր իդեալիզմը—«...ճանապարհ է դեպի տերտերականութուն մարդու անհունորեն բարդ (դիալեկտիկական) իմացութեան յերանգնելից մեկի միջոցով»⁴:

Լենինը յերևան հանեց աստվածաշինարարութեան սերտ կապը մախիստական իդեալիստական փիլիսոփայութեան հետ:

Մերկացնելով աստվածաշինարարներին, Լենինը ցույց տվեց, վոր նրանք նոր կրոնի իրենց խայտառակ քարոզը յեղրակացրել են մախիստական իդեալիստական փիլիսոփայութեան հիմ-

նական դրույթներից: Աստվածաշինարարները պատահաբար չէ, վոր կառչեցին մախիստական փիլիսոփայութեան: Ռեակցիայի ժամանակաշրջանի դժվարութիւնները վախեցած մանր բուրժուական ինտելիգենտների շրջանում կար իսկական մախիստական համաճարակ: Բողոքանովի, Լունաչարսկու և մյուսների կողմից մարքսիզմի դրոշակի տակ մատուցվող մախիստական փիլիսոփայութիւնը հարմար գործիք էր նրբացրած տերտերականութուն ներս քաշելու համար և հանդիսանում էր պրոյեստրիայտի վրա բուրժուական ազդեցութեան ձևերից մեկը: Բուրժուազիան, գործադրելով բանվորներին խարելու և անբարոյացնելու լիբերալ մեթոդները, ձգտում էր նորոգել ու կենդանացնել կրոնը վոչ-միայն անմիջականորեն, այլև մախիստական փիլիսոփայութեան տարածման միջոցով:

Աստվածաշինարարները հայտարարեցին «իսկական արշավ մարքսիզմի փիլիսոփայութեան դեմ»: Բողոքանովը, Լունաչարսկին և այլք 1908 թ. լույս ընծայեցին մի ժողովածու «Մարքսիզմի փիլիսոփայութեան ուրվագծեր» անունով: Լենինն ամենավճռական պայքար մղեց մախիստական այդ տերտերականութեան դեմ:

1908 թ. մարտի 24-ին Ա. Մ. Գորկուն ուղղած նամակում Լենինը գրում է, վոր Բագարովի, Բողոքանովի և Ընկ. զերբը («Մարքսիզմի փիլիսոփայութեան ուրվագծեր») — «ալքոլիզմ, սկզբից մինչև վերջն անհեթեթ, վնասակար, ֆիլիստերական, տերտերական ե...»¹:

Վ. Վորովսկուն 1908 թ. հուլիսի 1-ին գրած նամակում Լենինը նախադրուշացնում էր Բողոքանովի հետ վերահաս պառակտման մասին և մատնանշում էր, վոր աստվածաշինարարները կանգնած են մախիստական-բոյկոտիստական հողի վրա:

1908 թ. ամառը Լենինը հանձնարարում էր ուղևորել Իտալիա Զյոդերովիչ Դուբրովինսկուն, — վորի մասին ընկեր Ստալինը գրում էր, վոր նրանով, և Յա. Մ. Սվերդլովով, մեր կուսակցութիւնը «կարող է և պետք է հպարտանա», — հանդես դալ իբրև ուղղորդող Բողոքանովի ուժերատին: Լենինն իբրև ուղևորութուն Դուբրովինսկուն՝ գրեց «Տաս հարց ուժերենախին», ընդվորում Ց-րդ հարցում նշում է, վոր-Մախը—Բողոքանովի և նրա բարեկամների ուսուցիչը—միանում է Եուզպիյի՝ «տերտերականալքյան պաշտպանի և առհասարակ փիլիսոփայութեան մեջ բացահայտ ուսուցիչների» ակնհայտ իդեալիստական փիլիսոփայու-

¹ Լենին, Յերկեր, 4. VIII, հայ., էջ 598:

² Նույն տեղում:

³ Լենին, Յերկեր, 4. XIV, էջ 60:

⁴ Լենին, Յերկեր, 4. XIII, հայ., էջ 428:

¹ Լենին, Յերկեր, 4. XXVIII, էջ 535:

թյանը: Մրանով իսկ Լենինն ընդգծում էր, վոր թե՛ Բողղանովը, թե՛ Լուճաչարսկին և մյուսները, հանդիսանում էյին, ինչպես և Մախը, «տերտերակամուքյան պաշտպաններ»:

10-րդ հարցում Լենինն ուղղակի մատնանշում է, վոր «...մախիզը ընդհանուր վոչինչ չունի բոլշևիզմի հետ»:

«Правда» լրագրի 1937 թ. մայիսի 9-ի համարում Դուբրովինսկու վերաբերյալ հոդվածում մեջ է բերվում ցարական արտասահմանյան դորձակալության հետևյալ հաղորդումը վոստիկանական դեպարտամենտին՝ այդ յերույթի մասին. «Որերս ժընեվում, «բոլշևիկները» խմբում տեղի ունեցավ հետևյալ սկանդալը. Բողղանովի ունեցածը, վոր բանավիճում էր Պլեխանովի հետ, հանդես յեկավ «իննուկներին», Կենտրոնական Կոմիտեյի և «Пролетарий»-ի խմբադրության անդամը, և հայտարարեց իր ու Լենինի անունից, վոր բոլշևիզմը ընդհանուր վոչինչ չունի Բողղանովի փիլիսոփայական ուղղության հետ (եմպիրիոմոնիզմի հետ) ...»:

Ռուսական մախիստների դեմ պատերազմի բացահայտ հայտարարություն է համարում Լենինը իր «Մարքսիզմ և սոցիալիզմի միջոցով» հոդվածը, վորը նա գրել է 1908 թ. ապրիլին: Այս հոդվածում Լենինը հայտարարում է, վոր տեքստում նեոկանտյան սոցիալիզմի սկզբնականների մասին ասված բոլոր բաներն ըստ ելույթյան վերաբերում են նաև նոր սոցիալիզմի սկզբնականներին, վորպիսիք հանդիսանում էյին ուսումնասիրողները:

Լենինը հրատարակեց մեկնել բացատրության Բողղանովի և մյուսների հետ: Լենինը գրում էր. «...այնպիսի մարդկանց հետ, վորոնք սկսել են քարոզել գիտական սոցիալիզմի միացումը կրոնի հետ, յես չեմ կարող խոսել և չեմ խոսի»¹:

Այսպիսով, Լենինը բազմիցս ընդգծում էր Բողղանովի, Բազարովի, Լուճաչարսկու փիլիսոփայական արտահայտումների տերտերական բնույթը:

* * *

1908 թ. սեպտեմբեր—հոկտեմբերին Լենինն ավարտեց իր հոդվածները «Մատերիալիզմ և եմպիրիոկրիտիցիզմ» գիրքը, վորի մեջ նա ավել է մախիզմի և այլ հակամատերիալիստական հոսանքների բազմակիզմանի, ջախջախիչ քննադատությունը և

մարքսիզմի փիլիսոփայությունը հասցրեց նոր, բարձրագույն աստիճանի:

«Մատերիալիզմ և եմպիրիոկրիտիցիզմ» աշխատության մեջ Լենինը փայլուն կերպով բացահայտեց, թե ինչպես մախիզմը (եմպիրիոկրիտիցիզմ) իբրև հիմք ծառայեց Լուճաչարսկու, Բազարովի և մյուսների աստվածաշինարարության: Ռուսական մախիստները խրվեցին իդեալիզմի, այսինքն ջրիկայված ֆիդելիզմի մեջ: Պայքարելով մարքսիստական փիլիսոփայական մատերիալիզմի դեմ, մախիստները հաճոյակատարություն էյին անում ֆիդելիստներին, մոլի սեպիտիստներին, վորոնք առավելություն տալիս էյին հավատին՝ հանդես գիտության:

Լենինը աստվածաշինարարության որինակով փայլուն կերպով ցույց տվեց, վոր ամեն մի իդեալիզմ, այս թվում նաև մախիզմը (ինչպես արտասահմանյան, այնպես էլ ռուսական), հանդիսանում է նրբացրած տերտերականություն և ճանապարհ դեպի տերտերականությունը:

Նա, ով հանդես է դալիս մարքսիզմի փիլիսոփայության դեմ, հանդես է գալիս ընդդեմ գիտության, հանուն կրոնի:

Գիտելիտիկական մատերիալիզմը Լենինի—Ստալինի կուսակցության աշխարհայացքն է: Նա անհաշտելի յե վորևե իդեալիստական և կրոնական հայացքի հետ: Մարքսիզմ—լենինիզմը մարտնչող աթեիզմի հիմնավորումն է: Մարքսիստական փիլիսոփայական մատերիալիզմը հիմք է վերցնում մատերիան, իբրև սոցիալիզմի սկզբնականություն, վոր գոյություն ունի գիտակցությունից դուրս ու անկախ և անդրադառնում է նրա մեջ: Մարքսիզմը ժխտում է տերտերական հեղիաթները աշխարհն աստծու կողմից ստեղծված լինելու մասին, ընդունում է, վոր աշխարհը նյութական է իր բնությամբ և վորևե արարիչ—աստծու կարիք չունի: Մատերիան առաջնային է: Նա հանդիսանում է զգայությունների, մտապատկերների, գիտակցության աղբյուր: Գիտակցությունը, մտածությունը հանդիսանում է բարձր կազմակերպված մատերիալի—ուղեղի հատկությունը: Մատերիալիզմը հենվում է գիտության վրա, իսկ ամեն մի առաջավոր, իսկական գիտություն բացասում է կրոնը:

Իդեալիզմը տերտերականության քողարկված, վարադուրված ձևն է: Իդեալիստները սնվում են, վոր մատերիան, բնությունը, կեցությունը սոցիալիզմի սկզբնականությունն է ներկայացնում և վոր նյութական աշխարհը, կեցությունը, բնությունը գոյություն

¹ Լենին, Յերկեր, հ. XXVIII, էջ 569:

ունեն միայն մեր դիտակցութեան մեջ, մեր զգայութեաններում, մտապատկերներում, հասկացողութեաններում: Քանի վոր իղեալիսաները սնուում են, թե մոզին գոյութեան ե ունեցել բնութեանից առաջ, նրանք վերլինելով, այս կամ այն ձևով, կընդունեն աշխարհի ստեղծագործութեանը: Այս բանը բազմիցս մատնանել են Մարքան ու Յնդելսը: Որինակ, Յնդելսն իր «Լուզվիդ Ֆոյերբախ» աշխատութեան մեջ մասնանշում է, վոր արդէն միջին դարերում մտածութեան և կեցութեան հարաբերութեան հարցը, այսինքն այն հարցը, թե ինչն է հիմք կազմում—վոզին, թե բնութեանը,—«ընդունեց հարցի ամէլի կտրուկ ձևը, թե արդյոք աստիճան է ստեղծել աշխարհը, թե վերջինս գոյութեան ունի իսկողանե՞լ»¹:

Գերմանական իղեալիստ Հեգելն մոտ աշխարհի այս ստեղծագործութեանն էլ ալիքի խառնաշփոթ ու անհեթեթ ձև է ընդունում, քան քրիստոնեական կրոնի մեջ: Մտածութեան անջատելով մատերիալից, սնդելով, թե մտածութեանը գոյութեան ունի մինչև մատերիան, մատերիալից առաջ, իղեալիստները ներս են քաշում աշխարհն աստու կողմից ստեղծված լինելու միայն: Յուրաքանչյուր իղեալիստ, ինչքան ել նա քողարկել իր հայացքները, յերբեմն ծածկվելով նույնիսկ ամբիստի դիմակով, մարդու զգայութեանը, գիտակցութեանը, մտածութեանը անջատում է բուն մարդուց, բացառում է մատերիան իրրև որչեպիտլ ուսալահանութեան և դրանով իսկ հանդիսանում է տերտերական հայացքների պաշտպան: Մարքան ու Յնդելսն այս բանն ընդգծում են հետևյալ խոսքերով. «Ի՞նչո՞ր իղեալիստները, ինչպես փիլիսոփայական, այնպես ել կրոնական, ինչպես հին, այնպես ել նոր, հավանում են նաև դայտյան, հայտնութեան, փրկիչներին, հրաշագործներին, և նրանց կրթութեան ստատիճանից է միայն կախված այն, թե այս հավատը կապիտ, կրոնական ձև է ընդունում, թե լուսավորյալ...»²:

Լենինն իր «Մատերիալիզմ և եմպիրիոկրիտիցիզմ» հանձարեղ աշխատութեան մեջ և ուրիշ յերկերում փայլուն կերպով ցույց է առել, վոր իղեալիստն անպայման դալիս է աստու մոտ: XVIII դ. անդլիական յեպիսկոպոս Բերկլին, վոր քարոզում էր սեպիցիստի իղեալիստական փիլիսոփայութեան, հիանալի հասկանում էր, վոր փիլիսոփայական մատերիալիզմը թշնամի յե կրո-

նին, և կատաղի պայքար էր մղում մատերիալիզմի դեմ: Նա գրում էր, վոր ամբիստների գլխավոր հենարանը մատերիալի ընդունումն է իրրև որչեպիտլ ուսալահանութեան, և բացահայտորեն հայտարարում էր, վոր ինքը մտադիր է փիլիսոփայութեանից վտարել մատերիան: Ուղղակի ու բացահայտորեն պաշտպանելով կրոնը, Բերկլին գրում էր, վոր աշխարհը, բնութեանը համակցութեան է գգայութեանների, «վոր մեր մտքում հարուցում է աստվածութեանը»:

Մերկայնելով Բողանովին, Լուսաշարսկուն, Յուչկիվիչին և մարքսիզմի մյուս հակառակորդներին, Լենինը գրում էր, վոր ուսական մախիստներն ըստ էյութեան վոչնչով չեն տարբերվում Բերկլից: Նրանք, Բերկլիի նման, ուղում էյին մատերիան Հեոացնել փիլիսոփայութեանից, բայց սա անում էյին վոչ թե աղնվորեն ու բացահայտորեն, այլ կեղծախորաբար, քողարկված, յերկերտանիտրեն,—իրենց անվանելով մարքսիստներ:

Բերկլին չէր թաղցնում իր կրոնական հայացքները: Թուսական մախիստները տերտերականութեանը ներս էյին քաշում քողարկված ձևով:

Լենինը ցույց տվեց, վոր նոր կրոն («աստվածորոնում», «աստվածաշինարարութեան») ստեղծելու քարոզը բղխում է մախիստական իղեալիստական փիլիսոփայութեանից, վորը պաշտպանում էյին Յուչկիվիչը, Բողանովը, Լուսաշարսկին և մյուս աստվածաշինարարները: Մախիզմն այս բոլոր վերատերիալիզմների համար հանդիսանում էր իրրև թե վորպես «գիտական» փատարկ մարքսիզմի դեմ, ի պաշտպանութեան քողարկված տերտերականութեան, վորպես հարմար գործիք աստվածաշինարարութեանը ներս խցկելու համար և բուրժուական ազդեցութեանը պրոլետարիատի վրա տարածելու ձևերից մեկն էր»:

Մախիստական փիլիսոփայութեանը—ըստ Լենինի— «փիլիսոփայական իղեալիզմի, այսինքն կրոնի նրբացրած պաշտպանութեան տարատեսակն է, և Լուսաշարսկին պատահաբար չէ այս փիլիսոփայութեանից գլորվել դեպի գիտական սոցիալիզմի և կրոնի միացման քարոզը»¹:

Լուսաշարսկին առաջարկում էր «վրայից դեն գցել գորշ մատերիալիզմի հին թիկնոցը»: «Ամբիզմ» հոդվածում նա գրում էր «մատերիալիզմի ու միատիցիզմի հակադրութեանները վոչնչացնող ներդաշնակ սինթեզի» մասին:

¹ Կ. Մարքս և Ֆ. Ենգելս, Յերկեր, Հ. XIV, էջ 614:

² Կ. Մարքս և Ֆ. Ենգելս, Յերկեր, Հ. IV, էջ 632:

¹ Լենին, Յերկեր, Հ. XVII, էջ 476:

Լուսաչարսկին ինքը՝ իր հիշողութիւններում բազմիցս մատնանշում է, վոր ինքը հրապուրված է մախիստական փիլիսոփայութեամբ:

Լենինը գրում էր. «Այն ամօթալի բաները, վորոնց հասավ Լուսաչարսկին, — բացառութիւն չեն, այլ ճնշուող են և՛ ուսանական և՛ գերմանական եմպիրիոկրիտիցիզմի»¹:

Մախիստներն իրենց սեպտիտն-տերտերական դերը սքողում էին ամեն տեսակ փիլիսոփայական խարդախութիւններով, ձգտելով կոծկել փիլիսոփայութեան հիմնական հարցը, մտածութեան և կեցութեան հարաբերութիւնը: Մախիստները հավատացնում էին, թէ իրենք կանգնած են մատերիալիզմից ու իդեալիզմից «բարձր»: Մախիստներն առում էին, վոր իրենք հիմք են վերցնում վո՛չ թէ մատերիան, վո՛չ թէ գիտակցութիւնը, այլ փորձը, փորձ բառի տակ հասկանալով զգայութիւնները, վորոնք, մախիստների հայացքներով, գոյութիւն ունեն առանց մատերիալի և առանց ուղեղի:

Լենինը ցույց է տալիս, վոր Բոգդանովը, ինչպէս և բոլոր մախիստները, սեվիզիայի յենթարկելով փիլիսոփայութեան հիմնական հարցը, անխուսափելիորեն հասնում է ասածու իդեալին: Բոգդանովը, ջողարկելով «սոցիալապէս կազմակերպված փորձ» բառերով, ներս եր խցկում այսպիսի միտք, թէ Ֆիլիկկական բնութիւնը մարդկանց սոցիալապէս կազմակերպված փորձի անհնցային է: Բոգդանովը խոսքով հրաժարվում էր կրօնից, իսկ գործով, սնդելով, թէ Ֆիլիկկական բնութիւնը մարդկային փորձի անհնցային է, նա հիմնավորում էր տերտերական գաղափարները: Մարքսիզմի տեսակետից բնութիւնը գոյութիւն ունեւ ինչև փորձը, մինչև մարդկանց գիտակցութիւնը և մինչև իրենց իսկ մարդկանց յերեան դալը:

Բոգդանովը պրոպաղանդ անելով մախիզմը, չի կարողանում ծայրը ծայրին հասցնել առանց կրօնի: Յեւ Լենինն այս բանը հիմնալի կերպով բացահայտում է հետևյալ խոսքերով.

«Յեթե բնութիւնը անհնցայլ է, ապա ինքնընտանեացան հասկանալի յէ, վոր կարող է անհնցված լինել վորեւէ այնպիսի բանից, ինչ վոր բնութիւնից ալելի մեծ է, հարուստ, ընդարձակ, հզոր—վորեւէ այնպիսի բանից, ինչ—վոր գոյութիւն ունի, վորով—հետեւ բնութիւնն «անհնցելու» համար այդ—ինչը գոյութիւն

¹ Լենին, «Մատերիալիզմ և էմպիրիոկրիտիցիզմ», էջ 386, Հայ. Բաղ-հրատ, 1930 թ.:

պետք է ունենա բնութիւնից անկախ: Նշանակում է գոյութիւն ունի ինչ—վոր բան բնութիւնից դուրս և այնպիսի բան, վորն անանցում է բնութիւնը: Ռուսերեն դա կոչվում է ԾՕԴ (աստված)»¹:

Բացասելով մատերիան իրրև որյեկտիվ ուսալականութիւն, Բոգդանովը հետեղականորեն հասնում է ժամանակի ու տարածութեան որյեկտիվութեան բացասմանը և սրանով դոնեղը լայն բացում կրօնի համար, անձնատրվում է տերտերականութեան հանդեպ: Միայն կրօնն է ընդունում ժամանակից ու տարածութիւնից դուրս եյակներ: Մարդն ու բնութիւնը գոյութիւն ունեն ժամանակի ու տարածութեան մեջ: Մատերիան չի կարող գոյութիւն ունենալ առանց շարժման, իսկ շարժումը կարող է կատարվել միայն տարածութեան ու ժամանակի մեջ: Ընդունելով ժամանակից ու տարածութեանից դուրս եյակները, Բոգդանովն արդարացնում է հավատը դեպի աստված, ոստանաներ, սնային վողիներ, մի խոսքով, դեպի ամեն մի սատանայութիւն: Լենինը գրում է, վոր «ժամանակից և տարածութիւնից դուրս» եյակները, «վորոնք ստեղծված են տերտերականութեան կողմից և ապավեն են դանում մարդկութեան սղետ և ծեծկված մասսայի յերեակայութեան մեջ, հիլանդոտ Փանտաղիա յեն, փիլիսոփայական իդեալիզմի աչքախարսութիւններ, անպետք հասարակակարգի անպետք արդիւնք»²:

Այսպիսով, Լենինը, շարդուելուր անելով Լուսաչարսկու, Բոգդանովի՝ մարքսիզմին արմատապէս թշնամական «իդեալները», ընդգծում էր, վոր մատերիալիզմն անհաշտելի յէ վորեւէ կրօնի հեա, իսկ փիլիսոփայական իդեալիզմը միշտ այսպէս թէ այնպէս պաշտպանում ու անկեցում է կրօնին: Ամեն մի իդեալիզմ հանդիսանում է սքողված, զարդարված սատանայութիւն, առավել կամ սրակաս չարիով թուլացրած, ջրիկացրած Ֆիդելիզմ, տերտերականութեան նրբացրած, գտած ձևը: Մախիզմը հանդիսանում է ուղեղի տերտերականութեան նախադուրը: Լենինը ցույց տվեց, վոր մախիստների մոտ «փորձ» բառիկի տակ թաղնված է այն տերտերականութիւնը, վոր բացարձակորեն քարոզում էր անդլիական յեպիտոլոգոս Բերկլին մախիստների հանդես դալուց շատ առաջ: Վոչ մի միջին տեղ մատերիալիզմի ու իդեալ-

¹ Լենին, «Մատերիալիզմ և էմպիրիոկրիտիցիզմ», էջ 251, Հայ. Բաղ-հրատ, 1930 թ.:

² Նույն տեղում, էջ 260:

լիզմի միջև չի կարող լինել: Մատերիալիզմն անհաշտելի յե վորևե կրոնի հետ: Իդեալիզմը ջրիկացված տերտերականութունն է: Այս բանը պարզ ու համառոտ ցույց տվեց Լենինը 1908 թվին գրած «Եֆերատի սլանում»: Լենինը գրում էր. «Չ գլխ[ավոր] աշխարհ[այացք] և փ[իլիսոփ]ա[յական] յե[լ]ա[կետեր].—տերտերական[ություն] և մատ[երիալի]զմ»¹:

Իրողանովը կեղծախորհրդար սնդում էր, վոր իբր թե մատիստական փիլիսոփայություն մեջ տեղ չի կարող լինել աստուգադափարի համար:

Աստվածաշինարարներն ամեն կերպ թողցնում էին, վոր մատիզմը հանում է մինչև ուղղակի տերտերականության: Մերկացնելով Լուսաշարսիուն և մյուսներին, Լենինը նշում էր, վոր սրատահական չէ, վոր մարքսիզմի փիլիսոփայության դեմ ուղղված կոչեկտիվ աշխատության մեջ՝ Լուսաշարսիուն հասել է մինչև «մարդկային բարձրագույն ոլոտնեցիաների աստվածացումը», մինչև «կրոնական աթեիզմը»:

Լենինը բացահայտում էր եմպիրիոկրիտիզիզմի դասակարգային դերը, շողոքորթությունը տերտերականության և շահագործող դասակարգերի առջև: Նա մերկացրեց Մախի ու բուրբուրբուրական փիլիսոփաների սիրած այն սնդումը, վոր դեպությանն իբրև թե անկուտակցական է: Գիտության մեջ անկուտակցականության դրոշակով սքողվում է լակեյությունը տերտերականության առջև:

Մախը կրոնը հայտարարում էր «մասնավոր գործ», գրում էր փիլիսոփայության չեղքության մասին այս հարցում: Լենինը մի շարք ցարուն որինակներով ցույց է տալիս այս հայտարարության ամբողջ կեղծութունը: Լենինը նշում է, վոր «...իմամանեաններն ամենամոլի սեակցիոներներ են, Ֆիդելիզմի անվերապահ բարոյիչներ, իրենց խավարամտությամբ ամբողջական մարպիկ»²: Այդ սեակցիոներներն ամբողջությամբ համաձայնում են Մախի փիլիսոփայության հետ, գտնելով, վոր վերջինս բավարարում է կրոնի պահանջները:

Մախի աշակերտ Հանս Կոռնելիուսը, վորին Լենինն անվանում է «ուրյադնիկ պրոֆեսորական ամբիոնի վրա», այդ «ուսուցչից նանաչված աշակերտը», հանդում է «անմատչյան և

աստուգն»: Մախի մյուս աշակերտ Պետրոլըը հայտարարում է, վոր եմպիրիոկրիտիզիզմը «չի հակասում վո՛չ թեիզմին, վո՛չ աթեիզմին»: Այսպես է բացահայտում Լենինն այդ փիլիսոփաների լակեյությունը տերտերականության առջև:

Աստվածաշինարարներն ամաչում էին թունդ խավարամտներ Ուորդի, Շուպլեյի հետ ունեցած իրենց ցեղակցությունից և թաղցնում էին, վոր Մախն ու Ավենարիուսը, ուսական աստվածաշինարարների ուսուցիչները, ըստ եյության, վոչնչով չէին տարբերվում այդ թունդ խավարամտներից:

Գասկած չկա, վոր Լուսաշարսիուն, հանդես դալով աստվածաշինարարության քարոզով, փոխ էր առել հոգուտ կրոնի նորոգման հանդես յեկող բուրբուրական իդեոլոգիների հիմնական գաղափարները: Իրենց կրոնական հայացքները սքողելով իբր թե դեպական փաստարկներով, մատիստները և մյուս բուրբուրական փիլիսոփաները խոսում էին առանց մատերիալի շարժման մասին, այն մասին, վոր իբր թե մատերիան չբացել է:

Լենինն ընդդուում էր, վոր մատերիան իբրև սքեյկտիվ սեակականություն յերբեք չի չբանում, շարժումը հանդիսանում է մատերիալի անկապտելի հատկությունն իբրև սքեյկտիվ սեակականության, փոխվում են միայն մեր մտապատկերները մատերիալի ֆիդելիական հատկությունների մասին, վորոնք յերեկ շատ գեղանականների անփոփոխ էին թվում: Մատերիալի իբրև սքեյկտիվ սեակականության փիլիսոփայական հատկացողությունը յերբեք չի կարող հանալ:

Լենինը Ա. Մ. Գորկուն ուղղած նամակում գրում էր. «...մի կույտ ժամանակակից ամենաականավոր ֆիդելիտներ ուղեումի, ելեկտրոնների և այլոց «հրաչնների» ապրիլ ներս է բաշում աստվածիկը—և՛ ամենակույտ, և՛ ամենանուրբ աստվածիկը՝ փիլիսոփայական իդեալիզմի ձևով»³:

Լենինը վոչ միայն փայլուն կերպով ցույց տվեց, մերկացնելով մատիզմն ու աստվածաշինարարությունը, վոր ամեն մի իդեալիզմ հանդիսանում է նրբացրած տերտերականություն, Լենինը վոչ միայն բացահայտեց ինչպես արտասահմանյան, այնպես և ուսական եմպիրիոկրիտիզիզմի գաղափարային դերը, այն է—շողոքորթությունը շահագործող դասակարգերի ու կրո-

¹ Լենինյան ժողովածու XXV, էջ 122:

² Լենին, «Մատերիալիզմ և եմպիրիոկրիտիզիզմ», էջ 232. Հայ. Քաղ-հրատ, 1939 թ.:

¹ Լենին, «Մատերիալիզմ և եմպիրիոկրիտիզիզմ», էջ 388. Հայ. Քաղ-հրատ, 1939 թ.:

² Լենին, Յերկեր, 4. XVI, էջ 328:

նական խաղաքամոլները առջև, — Լենինն աստվածաշինարարութեան որինակով ցույց տվեց, վոր իդեալիզմը մանապարհ է դեպի տերտերականութիւն:

Լենինը, ավելի զարգացնելով մարքսիզմը, յերևան հանեց իդեալիզմի ու կրօնի գնոսեոլոգիական (թեորիական—իմացաբանական) արմատները. վերլուծելով մարդկային իմացութեան պրոցեսը, Լենինը մատնանշում էր, վոր մարդու իմացութիւնը դիալեկտիկական բարդ պրոցես է: Նա ընթանում է վոչ թե ուղիղ դժով, այլ բարդ, կոր դժով՝ ստորինից դեպի բարձրագույնը: Մարդու՝ պրակտիկայով ստուգված զգայութիւններն ու հասկացողութիւնները տալիս են որչեւտիով աշխարհի զարգացման ավելի ու ավելի ճիշտ պատկերը:

Իսկ յեթե մարդը հիմք վերցնի վոչ թե ուսու իրականութիւնը, այլ ուսու իրականութիւնից կտրված արտարկեցիան, ապա սա թերում հասցնում է իդեալիզմին և կրօնին: Լենինը գրում է.

«Մարդու իմացութեան յերկատումը և իդեալիզմի (=կրօնի) հնարավորութիւնը արդեն տրված են առաջիկ տարրական արտարկեցիայի մեջ «տուն» առհասարակ և առանձին տներ»¹

Մարդկային իմացութեան մեջ—ըստ Լենինի—զոյութիւն ունի «...արտարկա հասկացողութիւնը, իդեան փանտազիայի (վերջին հաշիւով—աստծու) վերածելու հնարավորութիւնը»²:

Գիտութեան, քաղաքականութեան մեջ չսխալվելու համար անհրաժեշտ է յուրաքանչյուր հարց վերցնել բազմակողմանի, և վոչ թե միակողմանի, առանձին կտորներ չսլոկել ամբողջից: Վորքան պրոցեսի ավելի շատ կողմեր մենք վերցնենք ուսումնասիրելիս, այնքան քիչ վտանդ կլինի սխալվելու:

Յեթե մարդը՝ վոչ թե ուղիղ, այլ կոր դժով ընթացող իմացութեան բարդ պրոցեսից պոկի առանձին մի կտոր, դարձնի այն ինքնուրույն ուղիղ, ապա արդեն այստեղ վտանդ կա սխալվելու, հասնելու տերտերականութեան ճահիճը: Լենինը ցույց տվեց, վոր փիլիսոփայական իդեալիզմը միակողմանիորեն չափազանցում է իմացութեան (զգայութեան, հասկացողութեան և այլն) կողմի-

րից մեկը և այս դարձնում է «...արտուտ, վորը կտրված է մտերիայից, բնութիւնից, վորն աստվածացված է»³:

Յերբ Հեղեղը մարդկային մտածութիւնը վերածեց մարդուց և մարդկային ուղեղից անջատված իդեայի, Հեղեղի մոտ այս իդեան զարձակ աստված: Բննադատելով իդեալիզմը, Լենինը մատնանշում էր, վոր իդեալիստի տեսակետով «վոչ թե բանականութիւնն է բնութեան մասնիկը, նրա բարձրագույն պրոգնոզիկներէց մեկը, նրա պրոցեսների արտացոլումը, այլ բնութիւնն է բանականութեան մասնիկը և բանականութիւնն ըստինքյան այսպիսով առաձգվում է՝ մարդկային ստիորական, հասարակ, բոլորին ծանոթ բանականութիւնից դառնալով, — ինչպես Յո. Դիցդենն էր ասում, — «չափազանց», խորհրդավոր, աստվածային բանականութիւն»²:

Այս խոսքերով Լենինը բացահայտում է իդեալիզմի ու կրօնի իմացաբանական արմատները: Իդեալիստները միակողմանիորեն չափազանցում են զգայութիւնների և դիալեկտիկայի դերը, միանգամայն անտեսելով նրանց կախումը մտերիայից, իսկ սա չի կարող չհասցնել տերտերականութեան:

Կրօնի մեջ մարդկային ուղեղի պրոգնոզիկները դերբնական ուժերի ձև են ընդունում, վորովհետև կրօնը հանդիսանում է ուսու կեցութեան, բնութեան ու շահագործողական հասարակարգի ճնշման խեղաթյուրված ֆանտաստիկ արտացոլումը:

Շահագործող դասակարգերը մասսաներին ներշնչում են իրականութեան խեղաթյուրված ըմբռնում: Նրանք ել հենց արայնդում են ամեն տեսակ կրօնական մտապատկերները: Շահագործող դասակարգերը շահագրգռված են վոչ միայն կրօնի, այլև իդեալիզմի տարածմամբ, վորովհետև իդեալիզմը ճանապարհ է դեպի տերտերականութիւն: «Իսկ տերտերականութիւնը (=փիլիսոփայական իդեալիզմը), իհարկէ, ունի իմացաբանական արմատներ, նա անհող չէ, նա անպատու ծաղիկ է, անտարակույս, բայց մի անպատու ծաղիկ, վորը բուսնում է մարդկային կենդանի, արգասավոր, ճշմարիտ, հզոր, ամենազոր, որչեւտիվ, բացարձակ իմացութեան կենդանի ծառի վրա»³, — գրում է Լենինը:

Լենինը չափազանց համոզիչ կերպով ցույց է տալիս, որի-

¹ Լենինյան ժողովածու XII, էջ 337—339:
² Նույն տեղում, էջ 339:

¹ Լենին, Յերկեր, 4. XIII, հայ., էջ 423:
² Լենին, «Մտերիայիզմ և եմպիրիոկրիտիկիզմ», էջ 172. Հայ. Քաղ-հրատ, 1939 թ.:
³ Լենին, Յերկեր, 4. XIII, հայ., էջ 424:

նակ, վոր բողոքանովյան իղեալիզմը (եմպիրիոմոնիզմը) ճանապարհ է հանդիսանում դեպի տերտերականութիւն:

Բողոքանովի մոտ յերկեալ է հանդիսանում «տարբերի քառար»: Տարբեր ասելով, նա հասկանում է մարդուց ու մարդկութիւնից կտրված զգայութիւններ: Զգայութիւնները Բողոքանովի մոտ մեռած իղեալիստական արտորակցիա յեն, վորովհետեւ նա վերցնում է զգայութիւնները վոչ թե իբրև արտաքին աշխարհի պատկեր, այլ իբրև հատուկ, որչեկտիվ իրականութիւնից անկախ տարր: Բողոքանովը չի ընդունում գոյութիւն ունեցող արտաքին աշխարհը զգայութիւններից ու դիտակցութիւնից անկախ մարդու դիտակցութիւն մեջ արտացոլելու մատերիալիստական թեորիան: Իսկ այստեղից ուղղակի ճանապարհ է դեպի տերտերականութիւն: Լենինը ցույց է տալիս, վոր Բողոքանովի մոտ ըստ ելուցի կան «վոչ վոքի զգայութիւններ, զգայութիւններ առհասարակ, աստվածային զգայութիւններ...»¹:

Այս խոսքերով Լենինը բացահայտում է կրոնի իմացաբանական արմատները: Նա ցույց է տալիս, վոր յեթե զգայութիւնները միակողմանիորեն չափազանցենք, կորենք մատերիալից, մարդուց, ապա անխուսափելի յե դլորումը դեպի տերտերականութիւն: Իբրև որինակ մեջ բերելով Հեգելին, Լենինը գրում է: «... Հեգելի մոտ աստվածային դարձավ սոսորական մարդկային հղեան, քանի վոր նրան պոկեցին մարդուց և մարդկային ուղեղից»²:

Յերբ Բողոքանովն ու բոլոր ուսուսական մաթիստները զգայութիւններն անջատում են որչեկտիվ սեպարատիստութիւնից, յերբ Բողոքանովը Ֆիզիկական բնութիւնը համարում է հոգեկանի ամանցյալը, յերբ նա գտնում է, վոր «մարդն ստեղծից սուաջ անմիջական ապրումների կոմպլեքս է», սուա այստեղի փիլիսոփայութիւնն անմիջականորեն հանդում է կրոնի: Յիզիկական բնութիւնն ամանցյալ համարել նշանակում է աստուան ընդունել բնութիւն «ամանցող»: Խոսելով այն մասին, վոր Ֆիզիկական բնութիւնն ամանցյալ է հանդիսանում կենդանի էթիկների փորձից, Բողոքանովը գլորվում է դեպի՝ աստուան իբրև բնութիւն արարիչ ընդունելը:

Իրալեկտիկական մատերիալիզմն զգայութիւնները, մտա-

պատկերները, հասկացողութիւններն ընդունելով իբրև կերպարներ, որչեկտիվ սեպարատիստական արտացոլում, փակում է սուսը ամեն տեսակ տերտերականութիւն համար:

Լենինը ցույց է տալիս, վոր Բողոքանովի մոտ զգայութիւնների՝ իբրև որչեկտիվ աշխարհի արտացոլումի՝ բացասումից բղխում է որչեկտիվ ճշմարտութիւն բացասում: Բողոքանովի կողմից որչեկտիվ ճշմարտութիւն բացասման որինակով Լենինը փայտն կերպով բացահայտում է այն, վոր Բողոքանովն իր փիլիսոփայութիւն մեջ սուանց կրոնի ծայրը ծայրին հասցնել չի կարողանում: Բողոքանովը վիճարկում էր աշխարհի ճանաչման հնարալորութիւնը, չէր հալատում մեր դիտելիքների արժանահալատութիւնը, բացասում էր սուորչեկտից կախում չունեցող որչեկտիվ ճշմարտութիւնը: Ըճմարտութիւն ասելով նա հասկանում էր «մարդկային փորձի կազմակերպող ձևը»: Որչեկտիվ ճշմարտութիւն բացասումով Բողոքանովը բոլորովին ջնջում է հալատել ու դիտութիւն տարբերութիւնը, փիլիսոփայորեն հիմնալորում է աստվածաշինարարութիւնը:

Բացասելով որչեկտիվ ճշմարտութիւնը, Բողոքանովը դրանով արտաքսում էր բնութիւնից ու պատմութիւնից ամեն մի որչեկտիվ որենք, այսինքն՝ արտաքսում էր դիտութիւնից ամեն մի որենք, այս տեսակետից վոչնչով չէր տարբերվում Սորուվեյից, վորը նույնպես որենքները վտարում էր դիտութիւնից:

Լենինը մերկացնում էր դիտութիւնից որենքներն արտաքսելու դասակարգային իմաստը հետեյալ խոսքերով. «որենքների վտարումը դիտութիւնից իրականում հանդիսանում է կրոնի որենքների ներքաշում միայն»¹:

Որչեկտիվ ճշմարտութիւն վերաբերյալ Բողոքանովի հայացքները հիմնալի կերպով հաստատում են Լենինի այն դրույթը, թե աստվածաշինարարութիւն թեորիական արմատները պարունակվում են մաթիզմի մեջ: Թուսական մաթիստներին մեղադրելով տերտերականութիւն մեջ, Լենինը պաշտպանում էր «մատերիալիզմի հայտնի դրույթն այն մասին, վոր բնութիւն մեջ գոյութիւն ունեցող որինաշափութիւնների վերաբերյալ մեր դիտական գիտելիքներն սուայդ են, վոր դիտութիւն որենքներն որչեկտիվ ճշմարտութիւն են հանդիսանում...»², — ասված է «Համկ(ը)ի պատմութիւն համատու դասընթացի» մեջ:

¹ Լենին, «Մատերիալիզմ և էմպիրիոկրիտիցիզմ», էջ 240, Հայ. Բողոքաբան, 1939 թ.:

² Նույն տեղում:

¹ Լենին, Յերբեր, 4. XVII, էջ 274:

² «Համկ(ը)ի պատմութիւն համատու դասընթաց», էջ 152, Հայ. Բողոքաբան, 1933 թ.:

Գիտութեան ուսմունքին համապատասխանում է որչեպիտիվ
ուսանողները, որչեպիտիվ ճշմարտութիւն: Կրօնական խեղ-
ճողութիւնն է համապատասխանում վորեւ որչեպիտիվ ճշմարտու-
թիւն: Արդի տերտերականութիւնը սրատրաստ է ընդունելու
նույնիսկ գիտութիւնը, բայց իբր թէ միայն մերժում է գիտու-
թեան «չափազանց» հալախութիւններն որչեպիտիվ ճշմարտու-
թեան վերաբերմամբ, վորովհետեւ որչեպիտիվ ճշմարտութեան ըն-
դունումն անհամատեղելի յետ վորեւ կրօնի, վորեւ սնտոխապաշ-
տութեան հետ:

Մերկայցնելով Բողոքանովի փիլիսոփայական հայացքներում
յեղած տերտերականութիւնը, ցույց տալով, վոր որչեպիտիվ ճշ-
մարտութեան բացասումը տանում է դեպի կրօն, Լենինը գրում
էր, վոր ժամանակակից Ֆիդէլիստները (վորոնց թվին էր սրատ-
կանում նաև Բողոքանովը) որչեպիտիվ ճշմարտութեան իրենց բա-
ցաման մեջ պատրաստ են ոչտաղտոճելու նաև գիտութիւնը:
Լենինը գրում էր. «Արդի Ֆիդէլիզմն ամենևին էի մերժում գի-
տութիւնը. նա միայն մերժում է գիտութեան «չափազանց հա-
լախութիւնները», այն է՝ որչեպիտիվ ճշմարտութեան հալախ-
ութիւնը: Յետեւ որչեպիտիվ ճշմարտութիւնն ուսուցիչն ունի
(ինչպես մատերիալիստներն են կարծում), յետեւ մարդու «փոր-
ձի» մեջ արտացոլելով արտաքին աշխարհը՝ բնագիտութիւնն է
միայն ընդունակ մեզ տալու որչեպիտիվ ճշմարտութիւն, ապա
անպայման մերժվում է ամեն մի Ֆիդէլիզմ»¹:

Բողոքանովը մերժում է պրակտիկան իբրև ճշմարտութեան
հիմնական կրիտերիում, և այդ անխուսափելիորեն նրան հասց-
նում է տերտերականութեան, որչեպիտիվ ճշմարտութեան բացաս-
ման:

Մարքսիստական փիլիսոփայական մատերիալիզմը, ընդու-
նելով որչեպիտիվ ճշմարտութիւնը, դանդաղ է, վոր նրա որչեպ-
իտիվ կրիտերիումը հեղափոխական պրակտիկան է հանդիսանում:
Մենք յիշում ենք այն բանից, «վոր աշխարհը և նրա որինաչա-
փութիւնները միանգամայն ճանաչելի չեն, վոր բնութեան
որենքների վերաբերյալ մեր գիտելիքները, վորոնք ստուգված են
փորձով, պրակտիկայով, ստույգ գիտելիքներ են, վորոնք որչեպ-
իտիվ ճշմարտութիւնների նշանակութիւնն ունեն, վոր աշխար-
հում չկան անճանաչելի իրեր, այլ կան միայն իրեր, վորոնք գեղ

¹ Լենին, «Մատերիալիզմ և եմպիրիոկրիտիցիզմ», էջ 120, Հայ. Գող-
գրատ, 1980 թ.:

ըմբռնված չեն, վորոնք գիտութեան և պրակտիկայի ուժերով
կրացահայտվեն ու կճանաչվեն»²:

Պրակտիկան ընդունելով իբրև ճշմարտութեան հիմնական
կրիտերիում, մարքսիզմը սրանով մերժում է ամեն մի տերտե-
րականութիւն: Բողոքանովը լայն կերպով զաները բաց է անում
կրօնական խաղաղամտութեան համար, հեղափոխական պրակ-
տիկայի փոխարեն առաջ մղելով ճշմարտութեան սուբյեկտիվ կրի-
տերիումը—«հանրանշանակութիւնը»: Ըստ Բողոքանովի դուրս է
գալիս, վոր յետեւ շատ մարդիկ հաստատում են այս կամ այն
հայացքներ, թեկուզ և կրօնական հայացքների, ճշտութիւ-
նը, սպա, հետևաբար, մենք գործ ունենք ուսանող իրերի, ուսա-
լիականութեան հետ, և այդպիսի հայացքներն իբր թէ ճիշտ են,
«հանրանշանակ են»:

Ըստ Բողոքանովի—ճշմարտութեան վոչ մի որչեպիտիվ կրիտե-
րիում չկա: Յետեւ այս կամ այն տեսակետը համաձայնեցված է
մարդկութեան մեծ մասի փորձի հետ, նա, ըստ Բողոքանովի,
հենց հանդիսանում է «հանրանշանակ ճշմարտութիւն»:

Լենինը բացահայտեց «հանրանշանակութեան» այս թեորիա-
յի ամբողջ կեղծութիւնը և ցույց տվեց, վոր այս թեորիան
նուրբ, քողարկված կերպով ներս է խցկում կրօնը: Լենինը
գրում է. «Հանրանշանակ է նաև կրօնը, վոր արտահայտում է
մարդկութեան մեծ մասի փորձի սոցիալական համաձայնեցումը:
Բայց կրօնի ուսմունքին, որինակ, յերկրադնդի անցյալի մասին
և աշխարհի ստեղծագործութեան մասին վոչ մի որչեպիտիվ ուս-
լականութիւնն էի համապատասխանում»²:

Ըստ Բողոքանովի դուրս է գալիս, վոր կրօնը նույնպես ճշ-
մարիտ է, քանի վոր «հանրանշանակ է», վորովհետեւ մարդկու-
թեան մեծ մասը կրօնական է: Բողոքանովը, ինչպես և բոլոր
աստվածաշինարարները, զեղազարգում է կրօնը, նրան վերադրե-
լով կազմակերպող սկզբունք: Կաթոլիկականութեան, որինակ,
ըստ Բողոքանովի, նույնպես «սոցիալական-կազմակերպված փորձ
է», վորովհետեւ նա իբր թէ հաջող ու լիով կերպով կազմակեր-
պել է իր ժամանակի փորձը:

Լենինը, մերկայցնելով կաթոլիկականութեան զեղազարգումը
Բողոքանովի կողմից, գրում էր. «...անտարակուսելի չէ, վոր

¹ «ՀամԿ(բ)ի դատմութեան համառոտ դասընթաց», էջ 151, Հայ. Գող-
գրատ, 1938 թ.:

² Լենին, «Մատերիալիզմ և եմպիրիոկրիտիցիզմ», էջ 202, Հայ. Գող-
գրատ, 1980 թ.:

կաթոլիկականությունը սոցիալապես կազմակերպված փորձ է, —միայն թե նա արասցուլում է վո՛չ թե որչեփով ճշմարտությունը (վորը բացասում է Բողոքանովը և վորն արտացոլում է զիտությունը), այլ ժողովրդական տգիտության շահագործումը հասարակական վորսը դասակարգերի կողմից»¹։

Այլևի ուշ «Հավատ և զիտություն» հոդվածում Բողոքանովը դժգոհություն էր արտահայտում այն բանից, վոր Լենինը հաճախ է դործածում «տերտերականություն» բառը մախիստների իր քննադատության մեջ։ Բայց իր դատողություններով Բողոքանովը հաստատում է Լենինի հայտարարության ճշտությունը մախիստական փիլիսոփայության տերտերական բնույթի մասին։

«Գիտությունը հասարակական գիտակցության մասին» հոդվածում Բողոքանովը հասավ մինչև այն բանի խոստովանությունը, վոր համարը դեպի անտառային վոզինները, տնային վոզինները և այլ սատանայություններ՝ հանդիսանում է սոցիալապես կազմակերպված փորձ»։

Իր «Մատերիալիզմ և եմպիրիոկրիտիցիզմ» աշխատության մեջ Լենինը, մերկացնելով Բողոքանովին, ցույց է տալիս, վոր Բողոքանովի կողմից որչեփով ճշմարտության բացասումը նրան հասցնում է անտառային և տնային վոզինների ճանաչման, վորովհետև շատ շատերի համար թե՛ անտառային, թե՛ տնային վոզինները հանդիսանում են հանրանշանակներ։

Հավատը դեպի անտառային, տնային վոզինները և այլ սատանայություններ՝ մշտապես արգելակել և հաստրակական դարդացումը, խանգարել և աշխատավորների համախմբմանը՝ պայքարելու համար շահագործողների դեմ, ողնել և կեղեքիչներին՝ ստրկության մեջ պահելու ժողովուրդը։ Ամեն մի կրոն խոչընդոտ է հանդիսանում մարդու պայքարին ինչպես բնության տարերերային ուժերի, այնպես էլ շահագործողների դեմ։

Այսպիսով, մենք տեսնում ենք, վոր Լենինը, մերկացնելով Բողոքանովի տերտերականությունը, ցույց է տալիս, թե ինչպես խնայարանության մեջ պրակտիկայի դերի բացասումը հասցնում է որչեփով ճշմարտության բացասման, տերտերականության։ Մասնացույց անելով Մարքսի 2-րդ թեղիսը Յոյերբախի մասին, Լենինն ընդգծում է, վոր պրակտիկայից դուրս այն հարցադրումը, թե որչեփով ճշմարտությունը համապատասխանում է

¹ Լենին, «Մատերիալիզմ և եմպիրիոկրիտիցիզմ», էջ 252, Հայ. Բաղ-հրատ, 1939 թ.։

արդյոք մարդկային մտածություն, հանդիսանում է սխալատիկա։

Լենինը ցույց է տալիս, վոր միայն պրակտիկայի կրիտիկությունն է հնարավորություն տալիս անխնա պայքար մղելու իդեալիզմի բոլոր տարատեսակությունների դեմ, հնարավորություն տալիս ճշմարտությունը տարբերելու ստից, սահմանելու որչեփով ճշմարտությունը։

«Բնության նկատմամբ տիրապետությունը, վոր իրեն բացահայտում է մարդկության պրակտիկայում, արդյունք է մարդու դիսի մեջ բնության յերևույթների և պրոցեսների որչեփով վորեն հարազատ արտացոլման, սպացույց է այն իրողության, վոր այդ արտացոլումը (այն բանի սահմաններում, ինչ վոր մեղցույց է տալիս պրակտիկան) որչեփով, բացարձակ, հավիտենական ճշմարտություն է»²։

Բողոքանովը, ինչպես և բոլոր մախիստները, բացասում է հեղափոխական պրակտիկայի դերն իբրև ճշմարտության որչեփով կրիտիկություն, և այստեղից էլ՝ նրա անճարակությունը Ֆիդելիզմի հանդեպ։

Պրակտիկան ցույց տվեց Մարքսի—Ենգելսի—Լենինի—Մտալինի թեորիայի որչեփով ճշմարտությունը։ Մարքսիզմ—լենինիզմը որչեփով ճշմարտություն է, և Բողոքանովը, խզելով իր կայերը մարքսիզմի հետ, չէր կարող այլ կերպ ընթանալ, քան իդեալիզմի ու կրոնի ուղիով։

Լենինը, քննադատելով Բողոքանովի փիլիսոփայությունը, հեղնում է. «Վորքան ցավալի յե, վոր այս յերևելի փիլիսոփայությունը դեռևս չի ընկել մեր հոգևոր սեմինարիաները, —այնտեղ կկարողանային դնահատել նրա բոլոր արժանիքները»²։

Լենինի այս խոսքերը նմանապես կարող են վերադրվել բոլոր առավածաշինարարներին (Յուչկեվիչին, Լուսնաչարսկուն և մյուսներին)։

Իր «Մատերիալիզմ և եմպիրիոկրիտիցիզմ» աշխատության մեջ Լենինն ընդգծում է Բողոքանովի, Յուչկեվիչի և Լուսնաչարսկու միջև յեղած դադարախախտական ցեղակցությունը։

Յուչկեվիչը մարդկային բանականության կողքին իբրև դո-

¹ Լենին, «Մատերիալիզմ և եմպիրիոկրիտիցիզմ», էջ 206, Հայ. Բաղ-հրատ, 1939 թ.։

² Լենին, «Մատերիալիզմ և եմպիրիոկրիտիցիզմ», էջ 251, Հայ. Բաղ-հրատ, 1939 թ.։

յուր թյուն ունեցող ամեն ինչի հիմք ընդունում եր «Լուգոսը»: Այդ ուղղակի տերտերականություն եր:

Յուշկեվիչը գտնում եր, վոր «Լուգոսը» մտցվում է «տվյալի իրացիոնալ հոսանքի» մեջ: Սրանով Յուշկեվիչն աստվածացնում եր մարդկային բանականությունը, վեր եր անում այն արարակա, աստվածային «Լուգոսի»: Այնպես, ինչպես և Բողգանովը, բնությունը համարելով հոգեկանի անանցյալը, Յուշկեվիչը զրտվում եր դեպի աստծու ճանաչումն իրեն բնության ստեղծողի:

Յուշկեվիչի ու Բողգանովի թեորիաների և Լուենաչարսկու «մարդկության բարձրագույն պոտենցիաների» աստվածացման միջև ամենատերտ կապ գոյություն ուներ: Լուենաչարսկին «մարդկային բարձրագույն պոտենցիաներն» աստվածացնում եր դիսափորապես եսթետիկական տեսակետից, «Տալիտենապես գեղեցիկ» համարելով աստծու դադափարը: Հիբավի՛ աստծու դադափարը ծնունդ է առել այն մարդկանց ծեծկվածության, յերկյուղի, հուսահատության, սարսափի շնորհիվ, վորոնք ճզմված են հավիտենական կարիքից ու մենակությունից, ճնշված են բնության ու շահագործող դասակարգերի կեղեքումից:

Յուշկեվիչն ու Բողգանովն ըստ եյուր թյան նույնպես աստվածացնում եյին մարդու զգացմունքները, միայն առափելյապես գնոսեոլոգիական (թեորիական-իմացաբանական) տեսակետից: Որինակ, Բողգանովը «մարդկային բարձրագույն պոտենցիաները» աստվածացնում եր «ընդարկման» իր թեորիայով: Բողգանովը զրտնում եր, վոր ամբողջ Ֆիզիկական բնությանը պետք է ընդարկել «հոգեկանը»: «Հոգեկանին» վոչինչ չպետք է ընդարկել, քանի վոր ըստ Բողգանովի—Ֆիզիկական բնությունը հոգեկանի անանցյալն է: Այսպիսով, Բողգանովը հոգեկան յերևույթներն անջատում եր մարդուց, անընդգրկելիորեն ընդարձակողմ եր հոգեկան յերևույթները, դրանք դարձնելով աստվածային արտուլուտ:

Լենինը Բողգանովի, Յուշկեվիչի ու Լուենաչարսկու դադափարային ցեղակցությունն ընդգծում է հետևյալ խոսքերով.

«Կույր պետք է լինել՝ չտեսնելու համար այն դադափարային ցեղակցությունը, վոր կա Լուենաչարսկու «մարդկային բարձրագույն պոտենցիաների աստվածացման» ու Բողգանովի «ընդհանուր ընդարկման» միջև, ըստ վորի հոգեկանին է յենթարկվում ամբողջ Ֆիզիկական բնությունը: Սա միևնույն միտքն է՝ մի դեպքում առափելյապես եսթետիկական տեսակետից արտահայտված, մյուս դեպքում՝ գնոսեոլոգիական: «Ընդարկումը», լոելյայն և

այլ կողմից մոտենանով հարցին, արդեն աստվածացնում է «մարդկային բարձրագույն պոտենցիաները», «հոգեկանը» կրտրելով մարդուց, ֆիզիկական ամբողջ բնությունն ընդարկելով անընդգրկելի-ընդլայնած, արտարակա, աստվածային-մեոյալ «առհասարակ հոգեկանին»: Հապա Յուշկեվիչի «Լուգոսը», վոր մտցվում է «տվյալի իրացիոնալ հոսանքի մեջ»¹:

Այսպիսով, Լենինն իր «Մատերիալիզմ և եմպիրիոկրիտիցիզմ» աշխատության մեջ, մերկացնելով յեմպրոպական և ուուսական մատիստներին, ցույց է ապրկա, վոր մատիստական փիլիսոփայությունը շատ հարմար դործիք է տերտերականությունը քոցարկված կերպով ներս խցկելու համար:

Լենինը գրում է. «... նրբին միջոցներով են փորձում կրթված բուրժուադիայի ներկայացուցիչներն արհեստականորեն փոքրիկ տեղ պահպանել կամ գտնել Ֆիզիկիզմի համար, վորը ժողովրդական մասսաների ստորին խավերում ծնունդ է առնում վերջապես մասսաների ստորին խավերում ծնունդ է առնում սոցիալիստիկականից, կեղեքվածությունից և կապիտալիստական հաստեթյունների անհեթեթ վայրենությունից»²:

Լենինի պայքարը մատիզմի դեմ հսկայական նշանակություն ուներ: Ռեակցիայի ժամանակաշրջանը հարուստ «հեղափոխության դասերը» մարսելու շրջանն եր: Փիլիսոփայական վերլուծումն անհրաժեշտ եր մասնավորապես նրա համար, վորպեսզի վերջնականապես մերկացվեն աստվածաշինարարությունն ու մատիզմը:

Լենինը գրում է, վոր ռեակցիայի ժամանակաշրջանի որեյկտիվ պայմաններն իրեն հերթական խնդիրներ դրին «... դրակախության բնագավառում—աստվածաշինարարությունը և մարքնտիկական թեորիական հիմունքները, իսկ քաղաքական աշխատանքի բնագավառում—III Դումայի ոգտագործումը...»³:

* * *

Աստվածաշինարարներ Լուենաչարսկին, Բադարովը, Բողգանովը 1909 թ. դարնանը կապրի կղզում կազմակերպեցին իրենց Ֆրակցիոն կենտրոնը, վորն անվանեցին «Վալերյոզ» խումբ:

¹ Լենին, «Մատերիալիզմ և եմպիրիոկրիտիցիզմ», էջ 385—386, Հայ. Բաղահրատ, 1939 թ.:

² Լենին, «Մատերիալիզմ և եմպիրիոկրիտիցիզմ», էջ 342, Հայ. Բաղահրատ, 1939 թ.:

³ Լենին, Յերկեր, հ. XIV, էջ 158:

Կապրի կղզում նրանք կազմակերպեցին հատուկ դպրոց, վորի ունկնդիրները դաստիարակվում էին աստվածաշինարարական վոգով, բոլշեիկները հանգեց թշնամութեան վոգով: Բողոքանովը խարեյութեամբ Կապրիի դպրոցը ներգրավեց վորոշ թիով բանվորներ: Յերբ բանվորները համոզվեցին, վոր այդ դպրոցում մարքսիզմի անվան տակ մախիզմ և աստվածաշինարարութեան է հրամցվում, նրանց մի մասն անցավ Փարիզ, վորտեղ գտնվում էր բոլշեիկյան կենտրոնը և վորտեղ ապրում էր Լենինը: Փարիզի մոտերքում, Լոնժյումոյում, Լենինը կազմակերպեց կուսակցական դպրոց, վորտեղ դասախոսութեաններ էին կարգում Լենինը, Դուբրովնիսկին և այլ բոլշեիկներ: Այդ դպրոցում մատերիալիստական թեորիան սերտորեն կապված էր պրակտիկայի հետ: Ընկեր Կազանովիչը 1931 թիին Կարմիր Պրոֆեսուրայի Ինստիտուտի տասնամյակին նվիրված իր ճառում ընդգծում էր Լոնժյումոյի դպրոցի և Կապրի կղզու դպրոցի սկզբունքային սարքերութեանը: Լոնժյումոյի դպրոցը «հազեցած էր քաղաքական ակտուալ բովանդակութեամբ»:

Այդ դպրոցի ունկնդիրները հավաքագրված էին տեղական կուսակցական կազմակերպութեանների կողմից: Նա շատ բան տվեց բոլշեիկյան կազմերի թեորիական պատրաստութեան համար: Մանավորապես, այդ դպրոցումն էր սովորել ընկ. Սերգո Որջոնիկիձեն:

1910 թ. Բոլոնիայում ստեղծելով նոր ֆրակցիոն դպրոց, «Վալերյոզականները» Հուզա Տրոցկուն և նրա մի շարք լիկվիդատոր բարեկամներին հրավիրեցին դասախոսութեաններ կարգալու:

«Վալերյոզ» խմբին չհաջողվեց իրեն համար կողմնակիցներ հավաքալու բանվորներից: «Пролетарий» լրագրի 1909 թիի №47—48-ի հավելվածում րերվում են տեղական կուսակցական կազմակերպութեանների թղթակցութեանները Կապրի կղզու դպրոցի մասին:

Մոսկվայի մարզային կոմիտեյի վորոշման մեջ մասնանշվում էր, վոր Կապրի կղզում «փիլիսոփայութեանը ներկայացված է բացառապես սեփականիստական հոսանքի կողմնակիցների կողմից»:

Ընկեր Ստալինի, Սերգո Որջոնիկիձեյի և այլ ընկնյանների կողմից դաստիարակված ու կոփված Բազլի կազմակերպութեանը խիստ դասապարտեց ոտզովիզմը, ուլտիմատիզմը և աստվածաշինարարութեանը: «Пролетарий» լրագրի 1909 թվականի

№ 49-ում բերվում է Բազլի բոլշեիկյան կոմիտեյի բանաձևը ոտզովիզմի, ուլտիմատիզմի և աստվածաշինարարութեան հարցի մասին: Այդ բանաձևի պարագրաֆները մեկն աստվածաշինարարութեանը դատապարտում է հետևյալ տողերով:

«Այսպես կոչված «աստվածաշինարարութեանը», իբրև դեպի հոսանք, և առհասարակ կրոնական տարրերի ներմուծումը սոցիալիզմի մեջ, — հանդիսանում է մարքսիզմի հիմունքների վոշ գլխական, այս պատճառով ել պրոլետարիատի համար վնասակար մեկնաբանութեան արդյունք: Բազլի կոմիտեն ընդգծում է, վոր մարքսիզմը կազմավորվել, մշակվել ու վորոշ աշխարհայացք է դարձել վոշ թե շնորհիվ կրոնական տարրերի հետ դաշինք կընքելու, այլ նրանց դեմ անողոք պայքար մղելու հետևանքով»:

Աստվածաշինարարները սեփական ժամանակաշրջանի հենց սկզբից մեկուսացած էին: Լենինը հեղնորեն նկատում է «Վալերյոզ» խմբի այն անհաջողութեանների առթիվ, վոր նա ունեցել էր բոլշեիկները դեմ մղած պայքարում. — «Հաղորդում են, վոր «Վալերյոզ» խումբը մեղադրում է Լուենաչարսկու հորինած վաստաստուն՝ վերջինիս անհաջողութեան համար, և վոր նա միայն վորոշում է ընդունել ավելի լավ աստված հնարելու»:

Վալերյոզականները Լենինին մեղադրում էին անհամբերողութեան մեջ և ասում, վոր բոլշեիկները պայքարում են իբր թե միայն ընդդեմ անհաջող տեորիստականութեան: Բողոքանովը «Հալաստ և զիտութեան» հոդվածում կեղծավորաբար մերժելով իր կապը և Բազարովի կապը Լուենաչարսկու աստվածաշինարարութեան հետ, ասում է, թե իբր վերջինս ել աստվածաշինարարութեան չունի, այլ միայն անհաջող տեորիստականութեան ունի: Բողոքանովն ուզում է աղաքուցել, վոր Լենինն ու Պլեխանովն իբր թե ամեն կերպ ձգտում են կոծկել Լուենաչարսկու հայացքների էությունը, վոր Լուենաչարսկին, իբր թե, չի հասնում մինչև ուղղակի տեորիականութեան, վոր նա, իբր թե, պարզապես անհաջող է արտահայտել իր «սեփականիստական հայացքները», «հայացքները կուլտուրայի նկատմամբ»:

Լենինը մերկացնելով աստվածաշինարարների այդ մանյովրը, ընդգծում է, վոր «կուլտուրա» և «պրոլետարական փիլիսոփայութեան» բարձրագուրագ անունների տակ՝ Բողոքանովն ու Ընկ. զաղապարտի ներս են քաշում աստվածաշինարարութեան, կրոնի ու սոցիալիզմի «միավորում»:

¹ Լենին, Յերկեր, 4. XV, էջ 205:

«Пролетарий»-ի ընդլայնած խմբագրութեան 1909 թ. հունիսյան խորհրդակցութեանը Լենինի ձեռքով գրված՝ «Արտասահմանում № №-ում հիմնվող կուսակցական դպրոցի մասին» հատուկ բանաձևում նշում էր, Վոր «... բուլչեիկյան Փրակցիան այդ դպրոցի համար վոչ մի պատասխանատվութեան չի կարող կրել»¹:

Բողոքանովը, Լուենաչարսկին և մյուսներն ստիպեցին իրենց դպրոցի աշակերտներին նամակ ուղարկելու Լենինին: Այդ նամակում բացատրում էր դպրոցի կապն աստվածաշինարարութեան և ոտըլիկովի հետ: Նամակում ասվում էր, Վոր դասընթացները ծրագրեր կրոնի սրբապահանդա չի սրբունակում, ուստի և նրա մեջ աստվածաշինարարութեան չկա:

Լենինը 1909 թ. ոգոստոսի 30-ին «Կապրիի կուսակցական դպրոցի աշակերտներին» գրած «նամակում» պատասխանում էր, Վոր դպրոցի բնույթը վորոշվում է վոչ թե ծրագրով, այլ դասախոսները կազմով: Լենինը Բողոքանովի Կապրիում հիմնած դպրոցն անվանում էր աստվածաշինարարութեան կենտրոն: Նա նշում էր, Վոր դասախոսները մեջ բուլչեիկներ չկան. Կապրիի դպրոցի դասախոսները վպերյոզականներն էյին՝ Բողոքանովը, Լուենաչարսկին, Լյադովը, Ալեքսինսկին: Կապրի կղզում փիլիսոփայական մատերիալիզմի փոխարեն հրամցվում էր մատրիզմ և աստվածաշինարարութեան:

Լենինը նշում էր, Վոր «... Լուենաչարսկին Կապրի կղզուց աստվածաշինարարութեան քարոզ մղեց. Ռուսաստանում նրան ողնում էր Բադարովը: Ռուսներեն տասնյակ լեզալ դրժերում ու հողվածներում, արտասահմանյան տասնյակ ունիթերաներում Բողոքանովը պաշտպանում էր միտոնեակ փիլիսոփայական հայացքներ»²:

Հետագայում «աստվածային ոտըլիստներն» ամբողջութեամբ ցույց տվին իրենց դպրոցի Փրակցիոն բնույթը, 1909 թ. նոյեմբերին դպրոցից հեռացնելով հինգ լենինյան-ունիթերները՝ բանվոր Ն. Վիլոնովի գլխավորութեամբ:

Վպերյոզականներն իրենց հակակուսակցական դեմքը ցույց տվին նրանով, Վոր մաման Տրոցկու հակակուսակցական բլոկի մեջ, Վորը, ինչպես հայտնի յե, միավորում էր բացառապես

¹ Լենին, Յերկեր, հ. XIV, էջ 102: (Նորը վերաբերում է այն դպրոցին, Վոր Կապրի կղզում 1909 թ. դարնանը կազմակերպել էյին ոտըլիստները, ուլ-ախմատիստներն ու աստվածաշինարարները: — Մամ. խմբ.):
² Լենին, Յերկեր, հ. XIV, էջ 119:

հակակուսակցական տարրեր՝ սկսած լիկվիդատորներից ու տրոցկիստներից մինչև ոտըլիստներն ու աստվածաշինարարները: «Աստվածային ոտըլիստները» պատահաբար չե, Վոր պաշտպանում էյին Տրոցկուն, Վորովհետև, Լենինի խոսքերով, վպերյոզականները շարքերում կային «... չճանաչված փիլիսոփաներ, նշավակված աստվածաշինարարներ, անարխիստական տհասութեան և հեղափոխական թեթևամիտ Փրակցի մեջ մերկացված ոտըլիստներ, խոռոնված-չիթիված ուլտիմատիստներ...»¹:

Վպերյոզականներն իրենց քայքայիչ աշխատանքը կատարում էյին փիլիսոփայական մտքի «ազատութեան» լոզունգով: Լենինը մերկացրեց այդ ամբողջապես ոտըլիստական լոզունգը: Նա մատնանչեց. «Իսկ պրոլետարիատի կուսակցութեանն աղատ միութեան է, Վոր հիմնվում է բուրժուազիայի «մտքերի» (կարդա՛ իրեուլդիայի) դեմ պայքարելու խառնար, մի վորոշակի աշխարհայացք, այն է՝ մարքսիստական աշխարհայացքը պաշտպանելու և կենսագործելու համար: Սա այբուբենն է»²:

Բուլչեիկյան կուսակցութեանը մերկացրեց աստվածաշինարարութեանն իրբև պրոլետարիատի վրա բուրժուական աղբեցութեան ձևերից մեկը: Լենինը դրում էր. «Պրոլետարիատը մեր բուրժուա-դեմոկրատական հեղափոխութեան առաջնորդն է: Նրա կուսակցութեանը պետք է լինի դադափարական առաջնորդ այն պայքարում Վոր մղվում է ամեն տեսակ միջնադարայնութեան, այս թվում նաև հին, կաղյոնի կրոնի և այն բոլոր փորձերի դեմ մղվող պայքարում, Վորոնց նպատակն է նորոգել այն, կամ նորից կամ այլ կերպ հիմնադրել և այլն»³:

Լենինը խայրաճակութեանն էր անվանում աստվածաշինարարութեան քարոզը և ասում էր. «Վորպիսի բարեմիտ դիտավորութեան էլ ունենաք դուք, ընկե՛ր Լուենաչարսկի, ձեր սեթեթեանքները կրոնի նկատմամբ՝ վոչ թե ժպիտ, այլ նողկանք են հարուցում»⁴:

Բողոքանովը, Բադարովը, Լուենաչարսկին աստվածաշինարարութեան, նոր կրոնի իրենց քարոզով կատարում էյին հակահեղափոխական լիբերալ բուրժուազիայի պատվերը: «Пролетариат»-ի ընդլայնած խմբագրութեան խորհրդակցութեանը 1909 թ.

¹ Լենին, Յերկեր, հ. XIV, էջ 158:
² Նույն տեղում, էջ 347:
³ Նույն տեղում, էջ 75:
⁴ Լենին, «Մատերիալիզմ և եմպիրիոկրիտիցիզմ», էջ 203, Հայ. Բաղ-հրատ, 1939 թ.:

Հունիսին իր «Աստվածաշինարարական տենդենցները սոցիալ-դեմոկրատական միջավայրում» բանաձևի մեջ աստվածաշինարարութեանը տվեց հետևյալ դեմահատականը. «Նկատի ունենալով, վոր ներկայումս, յերբ—հասարակական շարժման անկման մըթնորոտում—հակահեղափոխական բուրժուական ինտելիգենցիայի մեջ կրոնական տրամադրութեաններն աճումը նման կարգի հարցերին հասարակական կարևոր նշանակութեան է տվել և վոր կրոնական տրամադրութեաններն այդ աճման կապակցութեամբ այժմ առանձին սոցիալ-դեմոկրատներն կողմից ել փորձեր են արվում սոցիալ-դեմոկրատիայի հետ կապելու հավատի ու աստվածաշինարարութեան քարոզը և նույնիսկ դիտական սոցիալիզմին կրոնական հավատալիքի բնույթ տալու,—«Пролетарий»-ի ընդլայնած խմբագրութեանը հայտարարում է, վոր նա համարում է այդ հոսանքը, վորն առանձնապես ցայտուն կերպով պրոպագանդա յե արվում ընկեր Լուսաչարսկու հողվածներում, մարքսիզմի հիմունքների հետ իր կապերը խզող մի հոսանք, վոր իր քարոզի բուն իսկ ելուցամբ, և բնավ վոչ միմիայն տերմինաբանութեամբ, վնաս է բերում, հեղափոխական սոցիալ-դեմոկրատական աշխատանքին բանվորական մասսաների լուսավորման ապարեղում, և վոր զիտական սոցիալիզմի այսպիսի ազավարման հետ վոչ մի ընդհանուր բան չունի բուլշևիկյան Փրակցիան»¹: Այդ բանաձևում ցույց է տրված աստվածաշինարարութեան կազմ հակահեղափոխական բուրժուական տրամադրութեաններն հետ, դեն է շարտվում Լուսաչարսկու, Բողդանովի և մյուսների վորմն աստվածաշինարարութեանը ներկայացնելու իրեն «տերմինաբանական» վեճ, ընդգծվում է «պոպուլիստների» լիակատար խզումը մարքսիզմի հիմունքների հետ, բուլշևիզմի հետ:

* * *

Սխտ ըննադատելով Լուսաչարսկուն, Լենինը ջանում էր նրան դուրս կորզել Բողդանովի ազդեցութեան տակից և Լուսաչարսկուն պահել կուսակցութեան համար: XXVI Լենինյան ժողովածվում հրապարակված են Լենինի 5 նամակները Լուսաչարսկուն, գրված 1908 թ., վորոնք ցույց են տալիս, վոր Լենինը ձգտում է Լուսաչարսկուն գրավել բուլշևիկյան մամուլին սերտորեն համադրժակցելու մեջ: Շատ հետաքրքրական է Լենինի

¹ Լենին, Յերկեր, հ. XIV, էջ 451—452:

նամակը Լուսաչարսկուն, գրված 1908 թ. 16/IV: Այս նամակը ցայտուն կերպով վկայում է Լենինի խիստ բացատական վերաբերմունքի մասին զեպի մասիզմն ու աստվածաշինարարութեանը: Լենինը գրում էր. «Փ[իլիսոփայու]թյան վերաբերմամբ մտածավոր կերպով չեմ կարող կոմպլիմենտներ վերադարձնել Ձեզ և կարծում եմ, վոր Գուք դրանք չուտով հետ կվերցնեք: Իսկ իմ ճանապարհները բաժանվել են (ու, թերևս, յերկար ժամանակով) «գիտ[ական] սոց[իալիզմ]» և կրոնը միա[ցնել] «քարոզողների և առհասարակ բոլոր մախիստների հետ»¹: Իր «Մատերիալիզմ և եմպիրիոլոգիաիզմ» աշխատութեան մեջ Լենինը գրում էր, վոր մե՞ք «պատերազմում ենք, քանի դեռ հող կա ընկերական պատերազմի համար»:

Լուսաչարսկին չմտաց բուլշևիկյան դիրքերում և շրջվեց դեպի ոտղովիզմ և աստվածաշինարարութեան: 1913 թ. փետրվարին Ա. Մ. Գորկուն ուղղած նամակում Լենինը գրում է, վոր լավ կլիներ Լուսաչարսկուն տարբերել Բողդանովից եսթետիկայի հարցերում:

Լուսաչարսկին 1917 թվի նախահեղափոխության ժամանակաշրջանում վերադարձավ բուլշևիկյան կուսակցութեան մեջ: Լուսաչարսկին մեռավ իրեն բուլշևիկ: Նա քիչ ողուտ չտվեց կուսակցութեանը, բայց փիլիսոփայութեան բնագավառում 1917 թ. Հոկտեմբերից հետո ել Լուսաչարսկին լիովին չազատվեց հին մախիստական բեռից:

Անխնայորեն մերկացնելով Բողդանովին, Բաղարովին և մյուսներին, Լենինը ձգտում էր աստվածաշինարարների ազդեցութեան տակից դուրս կորզել Ա. Մ. Գորկուն: Լենինի ընկերական ըննադատութեանը հսկայական նշանակութեան ունեցավ Գորկու համար:

Աստվածաշինարարութեան դեմ Լենինի մղած պայքարի կարևորագույն փաստաթղթերից մեկն են հանդիսանում Լենինի նամակները Ա. Մ. Գորկուն: Գորկին—բանվոր դատակարգի յերեւելի, մեծագույն գրողը, լիբերալիզմի, մեչչանութեան, միտտիկայի կատաղի թշնամին—1908—1910 թ. թ. ժամանակաշրջանում կրում էր Բողդանովի ու Լուսաչարսկու վորոշ ազդեցութեանը:

Լենինը 1908 թվից մինչև 1913 թ. աշխուժ գրագրութեան էր ունենում Ա. Մ. Գորկու հետ: Լենինը հակայական ջանքեր գործադրեց, վորտեսպի ուղղի Ա. Մ. Գորկու դիմը: Լենինը

¹ Լենինյան ժողովածու XXVI, էջ 39:

պարզաբանեց Ա. Մ. Գորկուն, վոր Բողղանովի փիլիսոփայությունը ռեակցիոն փիլիսոփայություն է, թշնամի յե բանվոր դասակարգին, վոր աստվածաշինարարության քարոզը թշնամի յե հեղափոխությանը և նմանապես ռեակցիոն դարձ է հանդիսանում: Լենինը Ա. Մ. Գորկուն դրած նամակներում մերկացնում էր աստվածաշինարարությունը, մախիստական փիլիսոփայությունը, ուղղովիզմը:

«Հրապարակախոսի նոթերում» Լենինը քննադատում է «աստվածային ուղղովիստներին» Ա. Մ. Գորկու հեղինակությունը դադարաբային իմաստով ողտադործելու փորձերի համար՝ «վորպեսզի ամբաստանեն մախիզմն ու ուղղովիզմը»: Միևնույն ժամանակ Լենինը բազմիցս ընդգծում էր Ա. Մ. Գորկու հակայական նշանակությունը պրոլետարական արվեստի դործում:

Յերբ Կապրեի դպրոցից բուլձեիզմի համար վտարված Վլոնովից Լենինն խմայալ, վոր Ա. Մ. Գորկին սուր ապրումներ ունի տարածաշուքյունների պատճառով, Լենինը Գորկուն իրախոսիչ նամակ գրեց, վորի մեջ ասում էր Գորկուն. «Արվեստագետի Ձեր տաղանդով Դուք այնքան հակայական ոգուտ եք բերել Ռուսաստանի—և վոչ միմիայն Ռուսաստանի—բանվորական շարժմանը...»: Լենինը խորհուրդ էր տալիս անձնատուր չլինել ծանր տրամադրություններին, վորոնք հետևանք են արտասահմանյան պայքարի եպիզոդներին: Յերբ բուրժուական մամուլն սկսեց բամբասանք տարածել, իբր թե Գորկին վտարված է կուսակցությունից, Լենինը հատուկ հոգված գրեց՝ «Բուրժուական մամուլի հեքիաթը Գորկուն վտարելու մասին»: Այդ հոգվածում նա ասում էր, վոր բուրժուական գրպարտիչներին արհամարհանքով պետք է պատասխանել. «Ընկեր Գորկին իբեն չափազանց ամուր է կապել Ռուսաստանի և ամբողջ աշխարհի բանվոր դասակարգի հետ իր մեծ դեղարվեստական յերկերով, վորպեսզի այլ կերպ պատասխանի նրանց, քան արհամարհանքով»²:

Լենինն ամեն կերպ պաշտպանում էր Ա. Մ. Գորկու պայքարն այն յերեսպաշտներին ու ժուլիկներին դեմ, վորոնք ստորաքարչություն էլին անում Տոլստոյի հանդեպ, աստվածացնում էլին նրան:

1911 թ. Լենինը գրում էր Ա. Մ. Գորկուն. «Տոլստոյի վերաբերմամբ լիովին համաձայն եմ Ձեր կարծիքին, վոր յերեսպաշտ-

ներն ու ժուլիկները նրան պիտի սրբացնեն: Պլեխանովը նույնպես կատաղել է հանդեպ Տոլստոյի կատարվող ստախոսությամբ ու ստորաքարչությամբ, և մենք այստեղ համամիտ ենք»¹:

Լենինն ամեն միջոց ձեռք էր առնում, վորպեսզի Գորկուն դուրս կորզի աստվածաշինարարների ազդեցության տակից, և այս նրան հաջողվեց անել: Ինչպես մատնանշում է Լենինը, Ա. Մ. Գորկին «հիասթափվեց Բողղանովից ու հասկացավ նրա վարքագծի կեղծությունը»²:

Ա. Մ. Գորկին Լենինի վերաբերյալ իր հիշողություններում գրում է. «Նրա վերաբերմունքն իմ հանդեպ խիստ ուսուցչիչ և բարի հոգատար բարեկամի վերաբերմունք էր»³:

Իր ամբողջ պայծառ կյանքը Ա. Մ. Գորկին կապեց մեծ Լենինի և մեծ Ստալինի հետ, լինելով նրանց լավագույն ու ամենամերձավոր բարեկամը:

Ա. Մ. Գորկին ընկալ մարտական պոստում արոցկիստական-բուխարինյան Փաշխտական բանդիտներին ձեռքից՝ իբրև կուսակցության լենինյան-ստալինյան գծի մարտիկ:

III.

ՄԱՆԻՉՄԻ ՅԵՎ ԱՍՏՎԱԾԱՇԻՆԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ՊԱՇՏՊԱՆՆԵՐԻ ՈՒ ԱԶԱԿԻՑՆԵՐԻ ՄԵՐԿԱՑՈՒՄԸ ԼԵՆԻՆԻ ԿՈՂՄԻՑ: ՊԼԵՆԱՆՈՎԻ ՎԵՐԱԲԵՐՄՈՒՆՔԸ ԳԵՊԻ ՄԱՆԻՉՄՆ ՈՒ ԱՍՏՎԱԾԱՇԻՆԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

II Ինտերնացիոնալի ոպորտունիստները պաշտպանում էլին Բողղանովին, Լոնոաչարսկուն և մյուսներին մախիզմի ու աստվածաշինարարության նրանց քարոզի ասպարիզում: Այն ժամանակ լինելով ոպորտունիզմի ամենանողկալի տեսակի—ցենսորիզմի ներկայացուցիչը, Կաուցկին հանդես էր գալիս այն մձուական պայքարի դեմ, վոր մղում էր Լենինը մախիզմի ու աստվածաշինարարության դեմ:

1909 թ. մարտի 26-ին ընկ. Բենդիանիձեյին ուղղած նամակում Կաուցկին գրում էր այն մասին, թե մախիզմն ու մարքսիզմը միացնելի յեն, բացասելով մախիստական փիլիսոփայության

¹ Լենին, Յերկեր, 4. XV, էջ 57:

² Լենին, Յերկեր, 4. XXVIII, էջ 554:

³ Մ. Գորկի, Ընտիր յերկեր 2 հատորով, 4. II, էջ 602, Гослитиздат,

¹ Լենին, Յերկեր, 4. XIV, էջ 189:

² Նույն տեղում, էջ 211:

իզեալիստական բնույթը: Կառուցիկն հանդես եր դալիս մախիզմի դեմ մղվող պայքարին կուսակցական նշանակութուն տալու դեմ:

Կառուցիկն դարձացնում եր այն թեորիան, թե մախիզմը պիտի լինի մասնավոր գործ կուսակցութեան համար: Այս նամակն ողբազործում եր հակակուսակցական «Վպերյոդ» խումբը Լենինի և բուլշևիկների կուսակցութեան դեմ մղած իր պայքարում:

Լենինը 1908 թ. փետրվարի 13-ին Ա. Մ. Գորկուն զրամ նամակում նշում եր ի Ինտերնացիոնալի բոլոր ուղորտունիստների կողմնակցութունը մախիզմին: Լենինը գրում եր.

«Մատերիալիզմն իբրև փիլիսոփայութուն, նրանց մտաւանձաբեք հալածված ե: «Neue Zeit»-ը, ամենակայուն և դիտակորդանը, անտարբեր ե դեպի փիլիսոփայութունը, յերբեք փիլիսոփայական մատերիալիզմի թունդ կողմնակից չի յեղել, իսկ վերջին ժամանակներս, առանց մի հատիկ վերապահութեան, ապազրում եր եմպիրիոկրիտիկներին: Վորպեսդի այն մատերիալիզմից, վորը սովորեցնում եյին Մարքսն ու Ենգելսը, կարելի լինի մեռած մեջանութունը դուրս բերել, այդ սխալ ե, սխալ ե: Սոցիալ-դեմոկրատիայի բոլոր մեջանական հոսանքներն ամենից ավելի կոչում են փիլիսոփայական մատերիալիզմի դեմ, քաշում են դեպի Կանտը, նեոկանտականութունը, կրիտիկական փիլիսոփայութունը: Վոչ, այն փիլիսոփայութունը, վոր հիմնավորել ե Ենգելսը «Անտի-Դյուրինգում», մեջանութեանն իր շեմքն ել չի թողնում»:

Յեթե Կառուցիկն, իբրև ցենտրիստ, մարքսիզմի իր ռեվիզիան վարձուցրում եր մարքսիստական Փրազարանութեամբ, ապա, որինակ, հոլանդական սոցիալ-դեմոկրատիայի ուղորտունիստների պարազուլեխ Տրուտորան համառորեն պնդում եր, վոր ծրագրից հանվեն Մարքսի փիլիսոփայական հայացքներն ընդունելու պահանջները:

Ու Ինտերնացիոնալի ներկայացուցիչները բանվորների համար իբրև ուսուցիչներ հանձնարարում եյին տերտերականութեան ամենամոլի պաշտպաններին: Սոցիալիստական «Der Kampf» ժուռնալում Ֆ. Ալշերը 1908 թվին հանձնարարում եր Կոռնելիուսին, վորին Լենինը մերկացնում եր իր «Մատերիալիզմ և եմպիրիոկրիտիցիզմ» աշխատութեան մեջ իբրև ուրյաղնիկ՝ պրոֆեսորական ամբիոնի վրա: Լենինը գրում եր. «Մախիզմի միջոցով ուղղակի փիլիսոփայական ռեակցիոններներն և Փիլիզմի քարո-

¹ Լենին, Յերկեր, հ. XXVIII, էջ 524:

չիչներին ներս են խցկում ու դարձնում բանվորների ուսուցիչներ»:

Ու Ինտերնացիոնալի ուղորտունիստները մախիզմի քարոզի հետ միասին հանդես եյին դալիս կրոնի ուղղակի պաշտպանութեամբ, այն հայացքների քարոզով, վորոնք ըստ եյութեան վաչընչով չեյին տարբերվում Բողոքանովի, Լուսաշարսկու և Ֆյուսաստովածաշինարարների հայացքներից:

Կառուցիկն պաշտպանում եր քրիստոնեյութունը և հաստատում եր, վոր քրիստոնեյութեան քարոզը իբրև թե համատեղելի չե հեղափոխական պայքարի հետ: Գրիստոնեյութեան պատմութեան վերաբերյալ նրա աշխատութունը ռեվիզիայի չե յենթարկում մարքսիստական դրույթը կրոնի վերաբերյալ՝ իբրև ժողովրդի հաշիշի: Ե. Վանդերվելդեն անց եր կացնում այն թեզիսը, վոր իբր թե «կրոնը շողկապված ե սոցիալիզմի ընդհանուր սկզբունքների հետ»:

Վանդերվելդեն շխտակորեն հայտարարում եր. «Վոչինչ չի խանդարում միաժամանակ լինելու քրիստոնյա և սոցիալիստ, քրիստոնյա՝ յերկնային գործերում, սոցիալիստ՝ յերկրային գործերում»:

Յր. Շտամպֆերն ազդարարում եր, վոր անհրաժեշտ ե «մարդկային» նոր կրոն:

Կրոնը դեղազարդում եյին Ու Ինտերնացիոնալի «ձախերի» նաև առանձին ներկայացուցիչները: Այսպես որինակ, հոլանդական սոցիալ-դեմոկրատ Պաննեկուկը 1905 թ. կարդացած «Սոցիալիզմը և կրոնը» դասախոսութեան մեջ ասում եր. «Կրոնը հանդիսանում ե մարդկային պատմութեան հարզարժան յերեվոյթներից մեկը»:

Մարքսը ջախջախիչ քննադատութեան ե յենթարկել քրիստոնեյութեան գեղազարդման բոլոր փորձերը, քրիստոնեյութեան քարոզը հեղափոխական պայքարի հետ միացնելու փորձերը: «Ռեյնի տեսարանի» «Կոմունիզմ» հոդվածում Մարքսը գրում ե. «Գրիստոնեյութեան սոցիալական սկզբունքներն արդարացնում

¹ Լենին, «Մատերիալիզմ և եմպիրիոկրիտիցիզմ», էջ 241, Հայ. Բողոքատ, 1939 թ.:

² Յր. Շտամպֆեր և Ե. Վանդերվելդե — Սոցիալ-դեմոկրատիան և կրոնը: էջ 88: 1907 թ.:

³ Ե. Վանդերվելդե — Սոցիալիստական ետյուզներ: էջ 103: Հրատ. «Голос», Մոսկ, 1906:

⁴ Ս. Պաննեկուկ — Սոցիալիզմը և կրոնը, էջ 8, 1906 թ.:

եյին անտիկ ստրկութիւնը, փառաբանում էյին միջնադարյան ճորտատիրութիւնը և կարողանում են նույնպէս, կարիք յեղած դեպքում, պաշտպանել, թեկուզ վողորմելի ծամածուծութեամբ, պրոլետարիատի «արդէ կեղեքումը»¹, «...քարոզում են դասակարգերի—տիրապետող և ստրկացւող դասակարգերի—դուրսէլի անհրաժեշտութիւնը...»²: Այնուհետև Մարքսը գրում է, վոր քրիստոնէյութեան սոցիալական սկզբունքները, փրկութիւն խոստանալով յերկնքում, արդարացնում են ամեն տեսակ դարչելութիւնները յերկրի վրա, սրբագործում են կեղեքիչներէ բոլոր զագրելութիւնները:

Մարքսն այս հոգւածում ցույց է տալիս, վոր քրիստոնէյութեան սոցիալական սկզբունքները փառաբանում են վասիլիտութիւնը, արհամարհանքը դեպի սեփական անձը, ինքնանվաստացումը, յենթարկումը, հնազանդութիւնը:

Կառուցելին և II Ինտերնացիոնալի մյուս ուղորտունխտները կրոնն աղբարարում էյին մասնավոր գործ կուսակցութեան նկատմամբ, և վոչ թե պետութեան նկատմամբ:

Սոցիալ-դեմոկրատիայի շարքերում կան «կրոնական սոցիալիստները», «քրիստոնէյական սոցիալիստները» խմբեր:

II Ինտերնացիոնալի ուղորտունխտները 1910 թվին ուղղակի կանդնացին ի պաշտպանութիւն հոլանդական ուղորտունխտ Տրուլստրայի, վորը մինչև այն տեղը հասավ, վոր պաշտպանում էր գաղտնեցում կրոն դասականութեւ համար պետական միջոցներ բաց թողնելը: Լենինն անխնայորեն մերկացնում էր Կառուցիւ և կոմպանիայի կողմից կրոնը մասնավոր գործ աղբարարելը՝ կուսակցութեան համար: Իր «Սոցիալիզմը և կրոնը» հոդվածում Լենինը գրում էր. «Սոցիալիստական պրոլետարիատի կուսակցութեան նկատմամբ կրոնը մասնավոր գործ չէ: Մեր կուսակցութիւնը բանվոր դասակարգի աղատադրման գլխակից առաջավոր մարտիկները միութիւնն է: Մի այդպիսի միութիւնն չի կարող և չպետք է անտարբեր վերաբերվի դեպի անգիտակցականութիւնը, դեպի տգիտութիւնը կամ խափարածութիւնը, ինչպէս կրոնական հափատալիքներն են»³:

Լենինը Կառուցիւն անվանում է դոկտիկ այն սինդման համար, թե կրոնը մասնավոր գործ է հանդիսանում կուսակցութեան համար:

Կրոնը կուսակցութեան նկատմամբ մասնավոր գործ աղբարարելը Լենինն անվանում է կատարյալ դավաճանութիւն պրոլետարիատի հեղափոխական ծրագրին: Լենինը գրում է, վոր այդ թեղիսով ուղորտունխտները նվաստացնում են «հեղափոխական պրոլետարիատի կուսակցութիւնը՝ հասցնելով մինչև ամենագոնհիկ «աղատամիտ» մեղանութեան մակարդակը, այն մեղանութեան, վորը պատրաստ է թույլ տալու արտադասականքային կացութիւն, բայց հրաժարվել է ժողովրդին հիմարացնող կրոնական հաշիշի դեմ կուսակցական պայքար մղելու խնդրից»¹:

Աստվածաշինարարները II Ինտերնացիոնալի ուղորտունխտներէ հետևից կրկնում էյին նրանց բոլոր տափակութիւնները կրոնի մասին: II Ինտերնացիոնալն իզուր չէր պաշտպանում աստվածաշինարարութիւնը: Կառուցիւն հանդես եր դալիս Կապրի կղզու աստվածաշինարարական Փրակցիոն կենտրոնի ուղղակի պաշտպանութեամբ: Աստվածաշինարարներն ուղտագործեցին Կառուցիւ նամակը, վորը դեփոհութիւնն էր արտահայտում այն առթիվ, վոր Լենինը մերկացնում էր Բողոքանովի, Լուսաչարսկու և մյուսների մախիզմն ու աստվածաշինարարութիւնը: Բողոքանովը բոլշևիզմի դեմ պայքարելիս հատկապէս վկայակոչում էր Կառուցիւն, վորովհետև Կառուցիւն հիանալի յեր համարել Կապրիի դպրոցի ծրագրերը, վորը պարունակում էր մախիզմի ու աստվածաշինարարութեան քարոզ:

Լենինը, ինչպէս մասնանշում էր ընկեր Ստալինը «Пролетарская Революция» ժուռնալի խմբագրութեանն ուղղած նամակում, մերկացնելով II Ինտերնացիոնալի ուղորտունխտը, պարզաբանում էր, վոր չի կարելի պայքարել ուղորտունխտների ու ցենտրիստ-հաշտիողականների դեմ, «...դիժ չվարելով դեպի խցումը, դիժ դեպի պառակտումը II Ինտերնացիոնալի ուղորտունխտների ու ցենտրիստների հետ»²: Ընդամին Լենինը պարզաբանում էր նմանապէս և II Ինտերնացիոնալի «ձախերին» մախիզմի և աստվածաշինարարութեան դեմ մղվող պայքարի ամբողջ հակառակական քաղաքական նշանակութիւնը:

Լենինը հատկապէս գրուցում էր Ռոզա Լուքսեմբուրգի հետ աստվածաշինարարութեան և մախիզմի մասին, նրան ուղարկեց մի որինակ իր «Մատերիալիզմ և եմպիրիոկրիտիցիզմ» սքանչելի աշխատութիւնից:

¹ Կ. Մարքս և Ֆ. Ենգելս, Յերկեր, հ. V, էջ 173:

² Նույն տեղում:

³ Լենին, Յերկեր, հ. VIII, հայ., էջ 598:

¹ Լենին, Յերկեր, հ. XXI, էջ 422:

² Ստալին, «Լենինիզմի հարցերը», էջ 690—691, Հայկուհարտ, 1937 թ.:

Պայքարելով աստիճանաշինարարներին և Ս Ինտերնացիոնալի բանակից յելած նրանց պաշտպաններին դեմ, Լենինը միևնույն ժամանակ մերկացնում էր Հուդա Տրոցկու դազրելի հողվածները, վորոնք տպագրվել էին Ս Ինտերնացիոնալի սրբաններում, ցույց տալով Տրոցկու ամբողջ դավաճանական դերը, վորը կայանում էր Տրոցկու կողմից լիկվիդատորութունը և «աստիճանային սոցոլիստներին» պաշտպանելու մեջ:

Ա. Մ. Գորկուն ուղղած նամակում 14/XI—1910 թ., Լենինը գրում է. «Մենք Պլեխանովի հետ արդեն կոպենհագենում յեռանդազին բողոքեցինք «Vorwärts»-ում տպագրված՝ Տրոցկու ամենասուր հողվածի դեմ: Իսկ դեռ ինչպիսի՞ նողկանք է նա տպագրել «Neue Zeit»-ում ուսական ս.-դ. շարքերում պայքարելու պատմ[ական] խմաստի մասին»¹:

«Այս ժամանակաշրջանում Կամենեվը, Զինովյեվը, Ռիկովը իրականում Տրոցկու թաղնված ազենտներ դուրս յեկան, վորովհետև հաճախ ոգնութուն էլին ցույց տալիս նրան ընդդեմ Լենինի»²,—ասված է «Համկ(բ)ի պատմության համառոտ դասընթացում»:

Հետագայում իբրև ժողովրդի ամենակատարի թշնամիներ մերկացված Բուխարինը, Զինովյեվը, Տոմսկին, Ռիկովը, Կամենեվը, արդեն այն ժամանակ լինելով Տրոցկու գործակալները, պաշտպանում էին «չուռ տված լիկվիդատորներին»—սոցոլիստներին ու աստիճանաշինարարներին: Լինելով «Пролетарий» լրագրի խմբագրական կոլեգիայի անդամներ, Կամենեվն ու Զինովյեվը 1909 թ. փետրվար—մարտին, Լենինի բացակայության ժամանակ, վորոշում ընդունեցին չհրապարակել այն հողվածները, վոր ուղղված են Լուենաչարսկու աստիճանաշինարարության դեմ: Իմանալով այս վորոշման մասին, Լենինը բողբք ներկայացրեց խմբագրությանը, և Լենինի պնդմամբ այս վորոշումը վերաքննվեց: «Пролетарий»-ի ընդլայնած խմբագրության նիստում Տոմսկին ձեռնպահ մնաց աստիճանաշինարարությունը դատարարելու հարցի քվեարկության ժամանակ: Ռիկովն ու Կամենեվը ձեռնպահ մնացին «Пролетарий»-ում այն փիլիսոփայական հողվածները գետեղելու հարցի քվեարկության ժամանակ, վորոնք ուղղված էին գլխավորապես Բոգդանովի, Լուենաչարսկու և

մյուսների դեմ: Կամենեվը յերկերսանիություն էր անում և Լենինի թիկունքում գրում էր Բոգդանովին, այն մասին, վոր Բոգդանովի փիլիսոփայությունը իբր թե պրոլետարական է: Բուխարինը խիստ թշնամաբար վերաբերվեց Լենինի «Մտտերիայից և հմայիրիտերիտիցիդ» գրքին, հայտնելով, թե ինքը պաշտպանում է կրոնի բողոքանովյան ըմբռնումը: Իր հակահեղափոխական հայացքները հաստատելու համար նա վերցրեց Բոգդանովի՝ հախարակչության թեորիան:

* * *

Ռուսական մենչևիկներից միայն Պլեխանովը քննադատեց աստիճանաշինարարությունն ու մախիզմը, և այն էլ ամենեին վոչ բավարար չարիով:

Ռեակցիայի ժամանակաշրջանում Պլեխանովը մենչևիկ-կուսակցական էր: 1911—1912 թվականներին է հակակշիռ Տրոցկու ոգոստոսյան հակակուսակցական բլոկի, վորը կազմված էր բացառապես կուսակցությանը թշնամի տարբերեց և վորի մեջ մթա-նում էլին նմանապես աստիճանաշինարարները, սկզբունքային հիման վրա ստեղծվեց բուլչևիկների բլոկ պլեխանովականների հետ:

«Համկ(բ)ի պատմության համառոտ դասընթացն» այսպես է գնահատում այդ բլոկը. «Պլեխանովը և մենչևիկ-կուսակցականները նրա խումբը, մի շարք հարցերում մնալով մենչևիկյան դիրքերում, վճռականորեն սահմանադատվեցին Ոգոստոսյան բլոկից ու լիկվիդատորներից և սկսեցին համաձայնության ձգտել բուլչևիկների հետ: Լենինն ընդունեց Պլեխանովի առաջարկը և համաձայնեց ժամանակավոր բլոկ կազմել Պլեխանովի հետ՝ ընդդեմ հակակուսակցական տարբերի, յեղնելով այն բանից, վոր այդպիսի բլոկը ձեռնտու չէ կուսակցության համար և կորստաբեր է լիկվիդատորների համար»¹:

Ընկեր Ստալինն այդ ժամանակ գտնվելով աքսորում, ամբողջովին պաշտպանում էր այս բլոկը: 1910 թվին Սոլովչևգոզսկի աքսորավայրից Լենինին ուղղած նամակում ընկեր Ստալինը աքսորավայրից Լենինին ուղղած նամակում ընկեր Ստալինը գրում է, վոր «բլոկի պլանի մեջ յերևում է Լենինի ձեռքը...»: Ընկեր Ստալինն ընդգծում է այդ բլոկի սկզբունքայնությունը. «Լենին—Պլեխանով բլոկը հենց այն պատճառով է կենսական հանդիսանում, վոր նա խորապես սկզբունքային է, հիմնված է հա-

¹ Լենինյան ժողովածու XIII, էջ 191:

² «Համկ(բ)ի պատմության համառոտ դասընթաց», էջ 164, Հայ. Բաղհրատ, 1938 թ.:

¹ «Համկ(բ)ի պատմության համառոտ դասընթաց», էջ 185—186, Հայ. Բաղհրատ, 1938 թ.:

յացքները միասնութեան վրա՝ կուսակցութեան վերածնման ուղիները հարցում»¹։

Լենինն ու Ստալինը բլոկի հաստատումը համարում էին բոլշևիզմի հաղթանակը, վորովհետև այս բլոկը մենչևիկ բանվորներին պոկում—անջատում էր լիկվիդատորները։

Պլեխանովը դեմ էր աստվածաշինարարութեանը։ Նա վողչուների բոլշևիզմի սահմանադատումը աստվածաշինարարներից։ Բայց նա պաշտած հակահարված չտվեց աստվածաշինարարութեանը։ Միայն Լենինը պոկեց այդ վերասերվածների դիմակը՝ մարքսիզմի թեորիայի բնագավառում։ Լենինը պաշտպանեց մարքսիստական կուսակցութեան թեորիական հիմունքները, մինչև վերջը մերկացրեց մախիզմն ու աստվածաշինարարութեանը, ազելի շարժացրեց մարքսիզմի թեորիան իր «Մատերիալիզմ և եմպիրիոկրիտիցիզմ» հոշակավոր գրքում։

«Կարելի չէր սպասել, վոր այդ լանդրի իրագործմանը ձեռնամուխ կլինեն Պլեխանովը և նրա մենչևիկյան բարեկամները, վորոնք իրենց համարում էին «մարքսիզմի հայտնի թեորետիկներ», բայց նրանք գերադասեցին գլուխ աղատել Ֆելյետոնային—քննադատական բնույթ կրող հատուկներ աննշան հողմածներով և ապա թփերի տակ մտնել»²։

1908 թ. մարտի 24—ին Ա. Մ. Գորկուն գրած նամակում Լենինը նշում է, վոր Պլեխանովը չի կարողանում կամ չի ցանկանում հանդես գալ Բաղարովի, Բոգդանովի և մյուսների տերտերական գաղափարների դեմ։ Լենինը գրում է. «Պլեխանովն ըստ էության ամբողջովին իրավացի չէ նրանց դեմ, միայն թե չի կարողանում կամ չի ուզում կամ ծուլանում է այդ ասելու կոնկրետ, հանգամանորեն, պարզ, առանց հասարակութեան անտեղի վախեցնելու փրկսոփայական նրբություններով։ Յեվ յետինչ էլ վոր լինի այդ կասեմ իմ ձեռք»³։

Պլեխանովի տված՝ մախիզմի ու աստվածաշինարարութեան քննադատութեանը արժեքազուրկ էր դառնում փրկսոփայութեան մեջ Պլեխանովի թույլ տված մի շարք սխալների շնորհիվ, նրա կողմից այն կապը չըմբռնելու շնորհիվ, վոր գոյություն ուներ

մախիզմի ու բնագիտութեան ճգնաժամի միջև, վորն սկսվել էր XIX դ. վերջում ու XX դ. սկզբում։ Դեռ այնքին. Պլեխանովը Ֆրակցիոն նպատակներով սգտադործում էր մախիզմի ու աստվածաշինարարութեան դեմ մղվող պայքարը՝ բոլշևիզմի դեմ յուլյանը կատարելու համար։

Լենինը 1908 թ. Ա. Մ. Գորկունն ուղղած նամակում գրում էր, վոր Պլեխանովը վնասում է մարքսիստական փրկսոփայութեանը նրանով, վոր կապում է այդ «...պայքարը Ֆրակցիոն պայքարի հետ, բայց չէ՞ վոր այժմյան Պլեխանովին վոչ մի ուսուցիչ—դեմոկրատ չպետք է շիտի հին Պլեխանովի հետ»⁴։ Լենինն իր «Մատերիալիզմ և եմպիրիոկրիտիցիզմ» աշխատութեան մեջ նշում է «թեորիական արմատական տարածաշնությունների մանր ու չնչին սգտադործումը»⁵ Պլեխանովի կողմից։ Լենինի խոսքերով, «մախիզմի դեմ ուղղված իր դիտողությունների մեջ Պլեխանովը վոչ այնքան մտահոգված էր Մախի հերքմամբ, վորքան բոլշևիզմին Ֆրակցիոն վնաս հասցնելու խնդրով»⁶։ Աստվածաշինարարները զանդատվում էին Լենինի անհաշտութեան դեմ, և Պլեխանովը նրանց այդ զանգամներն սգտադործեց Լենինի դեմ հարձակումներ գործելու համար։ Պատասխանելով այս հարձակումներին, Լենինն ասում էր. «...Առյուծի ընկ. Պլեխանովը վորումություն տվեց ի սեր աստծու, սգտվելով Մաքսիզմովի նվոցից, և այս առթիվ բոլշևիզմի նորից ու նորից անվանեց սգտածանարարներ»⁷։

Նշելով Պլեխանովի այդ հարձակումները, նրա արմատական թեորությունները մախիզմի քննադատութեան մեջ, հարկավոր է այնուամենայնիվ մատնանշել, վոր աստվածաշինարարների նրա քննադատութեանը վորոչ գրական նշանակություն ունեցավ։

Պլեխանովն իր հողմածներում ցույց է տալիս Լուսաշարակու և Բոգդանովի աստվածաշինարարութեան կապը մախիզմի հետ։ Ընդամենն քննադատում է Բոգդանովի հանրանշանակութեան թեորիան, ճիշտ կերպով մատնանշելով, վոր որչեկտիվ ճշմարտությունը բացասող այս թեորիան հանդում է անտառային վոգիները ու սնային վոգիները որչեկտիվութեան ճանաչման։ Պլե-

¹ Ի. Ստալին — Նամակ Կովկասից։ Ընկեր Ստալինի նամակը Լենինին Սուխեբաթուկի արտոբայայրից։ Ленинград, 1933 թ., էջ 17։

² «Համկ(ր)ի պատմութեան համառոտ դասընթաց», էջ 142, Հայ. Բաղար, 1938 թ.։

³ Լենին, Յերկեր, հ. XXVIII, էջ 535։

⁴ Լենին, Յերկեր, հ. XXVIII, էջ 524։

⁵ Լենին, «Մատերիալիզմ և եմպիրիոկրիտիցիզմ», էջ 306, Հայ. Բաղար, 1939 թ.։

⁶ Նույն տեղում։

⁷ Լենին, Յերկեր, հ. XIV, էջ 159։

խանութիւնը յեղրակացնում է, վոր—ըստ Բողղանովի—«կար ժամանակ, յերբ անային վոգուն հատուկ եր որչեկտիվ դոյութուն»:

Կատարելայես ճիշտ է նկատում նա, վոր բուրժուական թեորիական օեակցիան «մեղանում կատարվում է փիլիսոփայական իդեալիզմի դրոշի ներքո»:

Պլեխանովը Լենինից անմիջապես հետո հանդես գալով խիստ քննադատութեան յենթարկեց լիկվիդատոր Պոտրեսովի այն պընդումները, թե իբր փիլիսոփայական վեճերը դատարկ բաներ են: Պլեխանովը գրում է. «...ամենևին պատահական չէ այն հանգամանքը, վոր բուրժուազիայի բացարձակապես բոլոր իդեոլոգները մեղանում այժմ կողմնակից են իդեալիզմին: Մատերիալիզմն անհաշտելի յէ կրոնի հետ, իսկ ներկայիս մեր բուրժուան թանգ է գնահատում կրոնը, վորովհետև սրա վրա հենվելով, նա կարծեցյալ տրամաբանական իրավունք է ձեռք բերում ատելու պրոլետարին, ինչպես ըստ էյության հենց ասում էլ է պ. Մարուսին (տես «Вехи»). «Քո ուղիկալիզմն ուղղիր զեպի յերկինք, իսկ յերկրի վրա բալարարվիր մանր օեֆորմներով»¹:

1909 թվին Պլեխանովը յերեք հոգիված գրեց «Այսպես կոչված կրոնական վորոնումների մասին Ռուսաստանում», վորոնք ուղղված էյին աստվածաշինարարների և աստվածորոնողների դեմ: Այդ հոգիվածներում նա ցույց է տալիս Լուենաչարսկու այն փորձերի սնանկութունը, վորոնց նպատակն էր ստեղծել կրոն առանց աստծու և Մարքսի ուսմունքը հայտարարել կրոն: Պլեխանովն ընդգծում է Մարքսի ու Ենգելսի բացասական վերարբոնունքը դեպի կրոնը:

Պլեխանովը գրում է, վոր Մարքսը «Ֆրադյորութուն էր համարում ամեն տեսակ ասեկոսները «մարդկային ինքնագիտացութունը մարդկային կրոնի» վերածվելու մասին²: Նա մերժում է Լուենաչարսկու փորձերը՝ Մարքսին իջեցնելու մինչև Յոյերբախի աստիճանը: Լուենաչարսկին Յոյերբախի ծառայութունը տեսնում է նոր կրոն քարոզելու մեջ և այս քարոզը վերադրում է նաև Մարքսին: Պլեխանովը ցույց է տալիս, թե ինչպես Մարքսն ու Ենգելսը քննադատում էյին Յոյերբախին այն բանի համար, վոր վերջինս հնարել էր սիրո կրոնը: Պլեխանովը գրում է, վոր հակառակ Լուենաչարսկու, Յոյերբախի նոր կրոնի քարոզի մեջ «պետք է տեսնել Յոյերբախի վո՛չ թե ծառայութունը, վո՛չ թե

նրա խորութունը, այլ նրա թուլութունը, նրա կողմից իդեալիզմին արված զիջումը»³:

Պլեխանովը սրամիտ կերպով ցույց է տալիս Լուենաչարսկու՝ նոր կրոնի կարոտի հասարակական վողջ նշանակութունը: Ըստ Պլեխանովի—կարոտը վոմանց «ստիպում է ողի խմել, վոմանց—միթարութուն դառնել հին կրոններից մեկի մեջ, վոմանց էլ «ստիպում է յերազել այս կամ այն նար կրոնի մասին»⁴:

Պլեխանովը ցույց է տալիս, վոր մանր-բուրժուական ինտելիգենցիայի մոտ՝ օեակցիայի ժամանակաշրջանում կրոնական տրամադրութունները կապված էյին հեղափոխութունից հիասթափվելու հետ: Լուենաչարսկին, ըստ Պլեխանովի, կարում է նորազույն վհատութեան տաք հազուստ:

Ընդամին նա ծաղրում է Լուենաչարսկու փորձերը՝ կրոնական հազուստով զարգարելու սոցիալիզմը:

«Յեթե նրա խելքին փչել է սոցիալիզմը կրոնական հազուստով զարգարել և նույնիսկ գալիչտական ակաֆիստ է հորինել մարդ-աստծու համար, ապա սա ատելի յէ ունեցել միմիայն այն պատճառով, վոր վհատված ռուսաստանյան «ինտելիգենցիան» անձնատուր է յեղել կրոնին»⁵:

Նա ցույց է տալիս, վոր սոցիալիզմի համար կրոնական հազուստ ձևելու փորձեր են արել Սեն-Սիմոնը, Կաբեն, Յուրյեն, Վելհելմ վալտիլիզը: Պլեխանովը հիշատակում է այն խիստ քըննադատութունը, վոր տվել է Մարքսը նոր կրոնի մարգարե շերման Կրիզեյին:

Պլեխանովը գրում է, վոր Լուենաչարսկու կրոնը մի «արժեք» ունի. «նա կարող է լուրջ ընթերցողի վոզին զցել շատ ուրախ տրամադրութեան մեջ»⁶:

Պլեխանովը ցույց է տալիս, վոր անհամատեղելի յէ գիտելատիկական մատերիալիզմը աստվածաշինարարութեան քարոզի հետ, անխուսափելի յէ աստվածաշինարարների հրաժարումը մարքսիստական փիլիսոփայութեանից:

Մերկացնելով աստվածորոնողներ Մերեժկովսկուն և մյուսներին, Պլեխանովը գրում է. «Այդ միջավայրին պատկանող մար-

¹ Պլեխանով, Յերկեր, հ. XIX, էջ 150—151:

² Պլեխանով, Յերկեր, հ. XVII, էջ 242:

¹ Պլեխանով, Յերկեր, հ. XVII, էջ 244:

² Նույն տեղում, էջ 248:

³ Նույն տեղում, էջ 255:

⁴ Նույն տեղում, էջ 253:

դիկ ազգիներ են վերանուն դեպի յերկինք այն պարզ պատճառով, վոր հրանք շեղվել են քանապարհից յերկրի վրա»¹:

Աստվածաշինարարութեան պլեխանովյան քննադատութեան թերութիւնն այն է, վոր նա թերազնահատում է մասիկովի ու աստվածաշինարարութեան իսկական քաղաքական վնասը և վոր այդ քննադատութեան մեջ բացակայում է կրօնի սոցիալական տրամադներն խոր անալիզը: Նրա կարծիքով, «կրօնը կարելի չէ բնորոշել իբրև մտապատկերների, տրամադրութիւնների ու գործողութիւնների ամբողջ կամ պակաս ներդրանակ սիստեմ»²: Այս բնորոշումն արատրակա բնույթ է կրում և ցույց չի տալիս կրօնի բնույթն իբրև ժողովրդի հաշիշի, իբրև հոգևոր ողու, իբրև շահագործման գենքերից մեկի:

Քննադատելով Լուենաչարսկու աստվածաշինարարութիւնը, Պլեխանովը բերում է Մարքսի նշանավոր խոսքերը «Հեղելի իրավունքի փիլիսոփայութեան քննադատութեան շուրջը» աշխատութիւնից, վորոնք բացահայտում են կրօնի սոցիալական էությունը: Բայց Մարքսից բերելով մի յերկար ցիտատ, նա բաց է թողնում Մարքսի դրույթը կրօնի մասին իբրև ժողովրդի հաշիշի, այն դրույթը, վորը հանդիսանում է կրօնի մարքսիստական քննադատութեան անկյունաքարը: Պլեխանովը, որինակ, բաց է թողել Մարքսի հետևյալ նշանավոր խոսքերը. «Կրօնական աղքատութիւնը միևնույն ժամանակ աղքատութեան իրական լինելու արտահայտութիւնն է և բողոք է ընդդէմ իսկական աղքատութեան: Կրօնը—դա կեղեքված արարածի հառաչանքն է, անսիրտ աշխարհի հողին, անհողի անժամանակայնութեան վողին: Նա ժողովրդի հաշիշն է»³: Պլեխանովի՝ աստվածաշինարարութեան քննադատութիւնն արժեքազուրկ է դառնում նրանով, վոր նա, քննադատելով Լուենաչարսկուն, Փրակցիոն հարձակում է կատարում բոլշևիկների դեմ:

Բողոքանովի, Լուենաչարսկու և մյուսների դեմ մղած պայքարում Պլեխանովը սահմանափակվել է Փելլետոնային տիպի հողվածներով: Լենինն իր «Մատերիալիզմ և եմպիրիոկրիտիցիզմ» աշխատութեան մեջ մերկացնելով բոլոր հակամարքսիստական թերութիւնները, անխնայ պայքար մղելով իդեալիզմի ու կրօնի բոլոր տեսակների դեմ, նոր, ավելի բարձր աստիճանի հասցրեց դիա-

լեկտիկական մատերիալիզմը և մասնավորապէս Մարքսի—Ենգելսի ուսմունքը կրօնի և նրա դեմ պայքարելու մասին:

Իր «Լենինիզմի հիմունքների մասին» աշխատութեան մեջ ընկեր Ստալինը գրում է, վոր «... վոչ այլ վոք, բայց յեթէ Լենինը ձեռնարկեց իրագործելու լրջագույն մի խնդիր, այն է՝ ընդհանրացնել այն ամենակարևոր մատերիալիստական փիլիսոփայութեան վերաբերյալ, ինչ տվել է գիտութիւնը Ենգելսից մինչև Լենինը ձգվող ժամանակաշրջանում, և ամենակողմանի քննադատութեան յենթարկել մարքսիստների շրջանում գոյութիւն ունեցող հակամատերիալիստական հոսանքները»¹, և այնուհետև, խոսելով Պլեխանովի մասին, ընկեր Ստալինն ընդգծում է. «... Պլեխանովը, վոր սիրում էր ծիծաղել փիլիսոփայութեան նկատմամբ Լենինի ունեցած «անհողութեան» վրա, վճռականութիւն չունեցավ նույնիսկ լրջորեն դիմելու այդպիսի մի խնդրի իրագործման»²:

IV

ՅԵԶՐԱՓՍԿՈՒՄՆ

Լենինը մեկից ավելի անգամ նշել է նաև պրոլետարիատի դիկտատուրայի պայմաններում կրօնի դեմ պայքարելու հսկայական նշանակութիւնը: Իր «Մարտնչող մատերիալիզմի նշանակութեան մասին» հոդվածում՝ նվիրված «Под знаменем марксизма» ժուռնալի խնդիրներին, Լենինն ընդգծում է բուրժուազիայի դասակարգային դիրքերի ու նրա կողմից կրօնի ամեն տեսակ ձևերի պաշտպանութեան միջև յեղած կապը և պահանջում է անշեղորեն մերկացնել «տերտերականութեան ժամանակակից բոլոր գեպլումավոր լակեյներին»: Լենինը ցույց է տալիս, թէ ինչպէս բուրժուազիայի ներկայացուցիչները, քննադատելով հին կրօնը, փոխարինում են «հին ու նեխած կրօնական նախապաշարմունքները խարխում են «հին ու նեխած կրօնական նախապաշարմունքներով»: Լենոր, ե՛լ ավելի գարշելի ու ստոր նախապաշարմունքներով: Լենինը ժուռնալից պահանջում է, վոր նա իր աթելիստական պրոլետարիատում տար ավելի կոնկրետ փաստեր, վորոնք ցույց տան «ժամանակակից բուրժուազիայի դասակարգային շահերի և դասակարգային կազմակերպութիւնների կապը կրօնական հաստատութիւնների կազմակերպութիւնների և կրօնական պրոպագան-

¹ Պլեխանով, Յերկեր, 4. XVII, էջ 291:

² Նույն տեղում, էջ 197:

³ Կ. Մարքս և Ֆ. Ենգելս, Յերկեր, 4. I, էջ 399:

¹ Ի. Ստալին, «Լենինիզմի հարցերը», էջ 28, 2այ. Կուսկրտ, 1937 թ.:

² Նույն տեղում:

դայի հետ»¹: Լենինը ցույց է տալիս, վոր չի կարող մարտնչող մատերիալիզմ լինել առանց մարտնչող աթեիզմի:

Համաշխարհային պրոլետարիատի հանճարեղ առաջնորդ ընկեր Ստալինը, շարունակելով Լենինի գործը բոլոր բնագավառներում, ավելի զարգացնելով մարքսիստական-լենինյան թեորիան, ընդգծում է ամեն տեսակ կրոնական նախապաշարմունքների դեմ պայքարելու հարցի հսկայական նշանակությունը: Տակավին 1913 թվին իր «Մարքսիզմը և ազգային հարցը» աշխատության մեջ ընկեր Ստալինը գրում էր, վոր սոցիալ-դեմոկրատիան, պաշտպանելով ազգերի իրավունքը՝ դավանելու ուզած կրոնը, միևնույն ժամանակ պրոպագանդա յե մղում ընդդեմ ամեն տեսակ կրոնի, վորպեսզի ապահովի սոցիալիստական աշխարհայացքի հաղթանակը, վորովհետև ամեն մի կրոն հակասում է մարքսիստական ծրագրին և հակառակ է դնում նրան:

Կրոնական նախապաշարմունքների հաղթահարման հարցերը մի առանձին ուժով առաջ են մղվում արդեի ժամանակաշրջանում, յերբ ամբողջ աշխարհի աշխատավորների առաջնորդ ընկեր Ստալինի ղեկավարությամբ մեր յերկրում հիմնականում կառուցված է սոցիալիզմը: ԽՍՀՄ աշխատավորներն ավելի ու ավելի շատ են ազատագրվում կրոնական թմբիրից:

Մակայն դեռևս կապիտալիզմի մնացուկները գոյություն ունեն մարդկանց գիտակցության մեջ: Մարդկանց գիտակցության մեջ այսպիսի մնացուկներից մեկն են հանդիսանում կրոնական նախապաշարմունքները: Մեր կուսակցությանը մերկացրել է կրոնի «սարերային» մահացման փաստը թեորիան:

Կրոնի դեմ մղվող պայքարի ամեն մի թուլացում ու թերա-

¹ Լենին, Յերկեր, 4. XXVII, էջ 244, Հայ. Պետհրատ, 1932 թ.:

Լենինի միտքը բուրժուազայի դատակարգային դիրքերի և նրա կողմից կրոնի ամեն տեսակ ձևերի պաշտպանության կապի մասին, հին, նեխած կրոնական նախապաշարմունքները նոր, է՛լ ավելի զարգելի ու սուր նախապաշարմունքներով փոխարինելու մասին՝ կարելի յե իլյուստրացիայի յենթադրել 1921 թվին Պրագայում լույս տեսած «Смена веж» ժողովածվի սրինակով: Այս ժողովածուն կրկնելով է աստվածաշինարարների զաղափարները, պետությունը հայտարարում է միտախիական, հույս և հայտնում, վոր ուսական պետությունը կլինի աստծու թաղավորությունը յերկրի վրա, խոսում է ուսական ինտելեկտիցիայի աստվածաշինարարության մասին և այլն:

Աստվածաշինարարության վերաբերյալ այս բոլոր ֆրագները հետևը թաղանթում էր հակահեղափոխական բուրժուազայի հույսը խորհրդային իշխանության վերադարձան նկատմամբ, ասելով յուրը գեպի պրոլետարիատն ու նրա կուսակցությունը:

գնահատությունները իրենց հակահեղափոխական նպատակների համար ոգտագործում են շահագործող ջախջախված դատակարգերի մնացորդները, արոցիկատական և բուխարինյան սրիկաների ջախջախված բանդայի մնացորդները, վորոնք շահագործված են աշխատավորների գիտակցությունը կրոնական թմբիրով թունավորելու համար: Հակահեղափոխական գործունեություն մեջ մերկացված մի շարք տերաերներ, վորոնք ապստամբություն էյին պատրաստում խորհրդային իշխանության դեմ, Ներքդործժողկոմատի որդաններին աված իրենց ցույցունքներում հայտարարում էյին, վոր իրենք հույս ունեյին Ֆաշիստական ադենտներ՝ արոցիկատական-բուխարինյան սրիկաների հաղթության դեպքում վերականգնել յեկեղեցու այն դիրքը, վոր նա գրավում էր ցարիզմի ժամանակ:

Պետք է մերկացնել կրոնը, թեկուզ ինչպիսի հադուսաներով էլ վոր նա զարգարվի:

Աղանդավորների պարադուկները քիչ չեն բարբաջում կրոնը «նորոգելու» մասին, նրանք մինչև իսկ քարոզում են կրոնի անհաշտելիությունը սոցիալիզմի ու գիտության հետ: Այս բոլորը մի փորձ է՝ համարելու փոփոխված պայմաններին: Անհրաժեշտ է մշտականապես մերկացնել յեկեղեցականների ու աղանդավորների պարադուկների դեմագոգիան այն մասին, վոր իբր թե կրոնը չի խանդարում սոցիալիզմի կառուցմանը:

Ստալինյան Սահմանադրությունը ապահովել է խորհրդային Միության բոլոր քաղաքացիների համար խղճի ազատություն: Խորհրդային Միության մեջ յեկեղեցին լիովին անջատված է պետությունից և զգրոցը՝ յեկեղեցուց: Ստալինյան Սահմանադրությունն ընդունում է բոլոր քաղաքացիների կրոնական պաշտամունք կատարելու ազատությունը և հակակրոնական պրոպագանդայի ազատությունը:

Կրոնական պաշտամունքներ կատարելու ազատությունը, տերաերներին ձայնի իրավունք տալը բնավ չի նշանակում հակակրոնական պրոպագանդայի դադարեցում: Անհրաժեշտ է ուժեղացնել հակակրոնական պրոպագանդան, հիշելով, վոր թշնամի տարրերը սոցիալիզմի դեմ կատաղի պայքար մղելիս ոգտագործում են բոլոր միջոցները, այս թվում նաև կրոնական նախապաշարմունքները: Կապիտալիստական շրջապատը աշխատում է և շարմունքները: Կապիտալիստական հակահեղափոխական նպատակալիսի աշխատի իր բանդիտական հակահեղափոխական նպատակներով ոգտագործել մարդկանց գիտակցության մեջ յեղած՝ կա-

կարգեր, ամբողջ աշխարհին ապացուցեց իր գործի արդարութիւնը: Այդ և գլխավոր արդեւունքը, վերսկսեալ նա ամբարշտութեամբ և հավատը ղեպի բանվոր դասակարգի ուժերը և ղեպի նրա վերջնական հաղթանակի անխուսափելիութիւնը»¹:

Մեր յերկրի բանվոր դասակարգի պայքարն ու հաղթանակը միջազգային հսկայական նշանակութիւն ունի: Փարաջալոր ու անֆարաջա տերտերները ձգտում են բանվոր դասակարգի հողին թունաւորել կասկածի ու թերահավատութեան թույնով ղեպի նրա հաղթանակը կապիտալիզմի նկատմամբ:

Մեր յերկրի աշխատավորների հոյակապ հաջողութիւնները, վոր ձեռք են բերված մեծ Ստալինի ղեկավարութեամբ, բարձրացնում են կապիտալիստական յերկրների բանվոր դասակարգի վողին, ամբարշտում են նրա մեջ հավատը ղեպի իր սւժերը, հավատը ղեպի իր հաղթանակը և հսկայական նշանակութիւն ունեն կրոնական նախապաշարմունքների դեմ մղվող պայքարում:

¹ Ստալին, Հաշվետու զեկուցում կուսակցութեան XVIII համագումարում ՀամԿ(Բ)ի Կենտկոմի աշխատանքի մասին, Էջ 78, Հայ. Գողհրատ, 1939 թ.:

- I. Գաղափարական և քաղաքական տարրնթացութիւնը լիբերալ և մանր բուրժուազէտի բանակում 1908—1912 թ. թ. սեակցիայի դարաշրջանում: Աստվածորոնում: Իդեալիզմի և կրոնի դեմ սեակցիայի շրջանում մղված պայքարի նշանակութիւնը 5
- II. Աստվածաշինարարութեան սեակցիոն էյութեան և իդեալիզմի հետ ունեցած նրա սերտ կապի մերկացումը Լենինի կողմից: Լենինի «Մասերիսիզմ և Էմպիրիսիսիսիզմ» աշխատութեան նշանակութիւնը աստվածաշինարարութեան դեմ պայքարելիս: «Վալերյոզ» խմբի հսկայական զորմունէյութեան մերկացումը Լենինի կողմից: Լենինի նամակագրութիւնը Ա. Մ. Գորկու հետ 18
- III. Մախիզմի և աստվածաշինարարութեան պաշտպանների ու աշակիցների մերկացումը Լենինի կողմից: Պլեխանովի վերաբերմունքը ղեպի մախիզմն ու աստվածաշինարարութիւնը 35
- IV. Յեկրտիակումն 67

Թարգմ. Մ. Զափարյան
Խմբ. Բ. Ն. Դավթյան
Տեխն. խմբ. Ս. Խաչատրյան
Սրբագրիչ Ա. Մանուկյան
Կոնտրոլ սրբագրիչ Լ. Արսվյան

Գլավիլիտի լիազոր № 4—2474, հրատ. № 737,
Պատվեր № 198, տիրաժ 10.000, թղթի չափսը
60×92¹/₁₆ (38.400 տպ. նիշ 1 տպ. մամուլում)
4¹/₂ տպ. մամուլ, 2¹/₆ թերթ թուղթ.

Հանձնված է արտադրության 2/X 1939 թ.
Ստորագրված է տպագրելու 29/X 1939 թ.
Գինը 1 ո.

Քաղաքական գրականության Պետական հրատարակչության
ապարան, Յերևան, Ալլահյանի պող. № 65

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0179139

